

Lunds universitet
Historiska institutionen
HIS K01
Handledare: Yvonne Maria Werner
Seminarieledare: Ulf Zander
Tid och plats: 2012-05-02, 13.15-15.00, sal 2

Folkundervisningens utveckling och förändring 1823-1866

Lena Larsson

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

1. INLEDNING	3
SYFTE OCH FRÅGESTÄLLNINGAR	3
METOD OCH MATERIAL	4
FORSKNINGSLÄGE	6
TEORETISK RAM	9
2. HISTORISK BAKGRUND	12
UNDERVISNINGENS UTVECKLING	12
<i>Tidig undervisning</i>	12
<i>Två pedagogiska huvudriktningar</i>	14
<i>Massundervisning enligt Lancasters modell</i>	15
SOCIALA OCH POLITISKA FÖRÄNDRINGAR	16
<i>Befolkningsökning och proletarisering</i>	16
<i>Sociala omvälvningar</i>	17
<i>Det lutherska enhetssamhället luckras upp</i>	18
<i>Nationell identitet</i>	20
3. SKOLFRÅGORNA I RIKSDAGSDEBATTEN	21
SKOLFRÅGORNA UNDER STÅNDSRIKSDAGEN 1823	21
<i>Brytningstid för nya politiska tankar</i>	21
<i>Förslag till reformering av folkundervisningen</i>	22
<i>Målen med folkbildning</i>	24
<i>Finansiering och organisation av undervisningen</i>	25
<i>Sammanfattande analys och koppling till den teoretiska ramen, 1823</i>	26
SKOLFRÅGORNA UNDER RIKSDAGSÅRET 1840	28
<i>Liberala tankar får fäste</i>	28
<i>En folkskoleproposition i kompromissens tecken</i>	29
<i>Propositionens behandling i riksdagen: hemundervisningen</i>	30
<i>Riksståndens syn på folkskolans finansiering</i>	32
<i>Argument kring folkskolans organisation och koppling till kyrkan</i>	33
<i>Den första folkskolestadgan</i>	35
<i>Sammanfattande analys och koppling till den teoretiska ramen, 1840</i>	36
SKOLDEBATTEN UNDER RIKSDAGSÅREN 1865-1866	39
<i>Tvåkammarriksdag och kyrkomöte</i>	39
<i>Nya undervisningsämne och mer praktisk inriktning</i>	40
<i>Kvinnan i offentligheten eller i den privata sfären?</i>	42
<i>Sammanfattande analys och koppling till den teoretiska ramen, 1865-1866</i>	45
4. SAMMANFATTANDE ANALYS	48
5. KÄLL- OCH LITTERATURFÖRTECKNING	56
TRYCKTA KÄLLOR.....	56
LITTERATUR	56

1. Inledning

1800-talet var ett sekel då stora förändringar inträffade på många olika plan. Århundradet blev en brytningstid mellan moderna och traditionella idéströmningar, en epok då sociala, ekonomiska och ideologiska omvälvningar kom att leda till stora skillnader för generationer som levde då, men även för de som föddes senare. Människors levnadsvillkor och tankesätt förändrades och nya samhällsgrupper kom att bli medvetna om sitt människovärde och sina rättigheter. Det är intressant att studera denna tid eftersom det finns många kopplingar till dagens samhälle. De processer som startade eller utvecklades under artonhundratalet pågår fortfarande.

Ett område som i alla tider engagerat människor är hur kommande generationer ska fostras. Kunskapsideal och synen på bildning har skiftat och dominerande tankestömningar har kommit att sätta sin prägel på utbildningssystemen. I mitt arbete som lärare har jag funderat över hur olika trender sätter sina spår i organiseringen av dagens utbildningssystem. I samband med valrörelserna blir frågorna som berör skolan extra heta; vilka färdigheter är det viktigt för kommande generationerna att bemästra? Skolans mål, den gemensamma värdegrunden, vilken kunskapssyn som ska råda, hur arbetsklimatet ska förbättras, vilka ämnen som ska framhävas är frågor som diskuteras av våra politiker. Men hur gick det egentligen till när vår folkskola byggdes upp? Vilka frågor diskuterades och vilka mål var det dåtidens politiker ville infria?

Syfte och frågeställningar

Mitt syfte är att redogöra för och analysera hur de olika stånden i riksdagen diskuterade frågan om allmän folkundervisning under tre nedslag på 1800-talet. Jag vill även se vilka argument som framfördes och hur dessa argument förändrades över tid samt undersöka vilka intressen och ideal som låg till grund för diskussionerna.

Följande frågeställningar utgör en utgångspunkt i mina undersökningar:

- på vilket sätt kom de stora samhällsförändringarna under 1700-talets slut och 1800-talet att påverka debatten om och utformningen av folkbildning? Går det att se kopplingar

mellan liberalismens genombrott, de sociala omvälvningarna i samhället, förändringarna på det religiösa planet, nationaltankarnas genombrott och hur ståndsledamöterna debatterar kring folkskolefrågan?

- vilka mål fanns för hur folkskolan skulle organiseras och byggas upp?
- Vad var man överens om inom stånden, och mellan stånden och vilka motsättningar förekom?

Metod och material

För att undersöka hur folkskolan byggdes upp under 1800-talet och vilka influenser som låg bakom har jag använt mig av riksdagsmaterial. I riksdagsarkivet finns behandlingen av politiska beslut sparade för eftervärlden. Viktiga ärenden står angivna i ett sakregister med hänvisningar för vidare läsning till motioner, utskottsbetänkande, stånds- och riksdagsprotokoll. Då man följer ett ärende kan man se hur enskilda ledamöter har framfört sina åsikter, blivit bemötta av andra och argumenterat utifrån erfarenhet och övertygelse. Då jag studerat beslutandeprocessen på 1800-talet har jag kunnat konstatera att arbetet stundtals varit ganska komplicerat och för att genomdriva ett ärende krävdes, då som nu, ett omfattande arbete.

Fram till 1866 var riksdagen som bekant organiserad i fyra stånd, och alla ärenden kom att diskuteras och behandlas i samtliga stånd. Förslag om grundlagsändring krävde godkännande i alla fyra stånden, medan vanliga lagfrågor krävde bifall från tre av stånden. De fyra stånden träffades var för sig för att diskutera och fatta beslut och således kom de också att skriva egna protokoll. Riksdagens löpande arbete sköttes till stor del av stats- och beviljningsutskottet, som skötte statens inkomster och utgifter.¹ Skolfrågorna kom däremot att behandlas av Allmänna besvärs- och ekonomiutskottet under den tid jag undersöker.

Primärmaterialet i uppsatsen utgörs av riksdagsprotokoll, utskottsbetänkande samt riksståndens motioner och diskussionsprotokoll. Den stora mängden material som finns från 1800-talet har inneburit att jag varit tvungen att begränsa mig till tre nedslag under seklet; riksdagsåret 1823, 1840 och 1855/56. Under 1800-talet skedde så stora förändringar i samhället att synen på individen, själva målet med uppfostran och undervisningens organisering kom att bli föremål för omfattande diskussion och genomgripande reformer. För att visa på hur influen-

¹ Sten Carlsson; "Ståndsriksdagens slutskede (1809-1866)": Nils Stjärnquist (red.), *Riksdagen genom tiderna*, Stockholm 1985.

serna kom att förändras har jag i diskussion med min handledare valt årtal som skildrar denna dynamik.

Riksdagsåret 1823 är valt därför att denna tid ofta nämns som en brytpunkt för ny idéströmning. En ny framtidstro i liberalismens anda kom att göra sin röst hörd. Under denna tid förekom en stark opposition mot landets konservativa styre, något som jag hoppades skulle sätta sina avtryck i debatten om folkskolan. 1823-års riksdag kom dessutom att bli intressant eftersom växelundervisningen nu möjliggjorde massundervisning utan alltför stora ekonomiska förluster. Den nya metodiken med växelundervisning innebar att man med hjälp av försigkomna elever kunde undervisa många barn samtidigt. Detta var något som möjliggjorde bredare satsningar på folkundervisningen.

År 1840 skickades det ut en proposition till riksständen angående reformerad folkskola. Två år senare var den så kallade folkskolestadgan klar. Genom att undersöka riksdagsåret 1840 förväntade jag mig att läsa om hur politikerna uppfattade behoven av utbildning ute i landet samt vilka mål de hade med folkskolan. På 1860-talet hade de liberala idéerna fått allt bredare fäste. Detta kom bland annat att märkas i en humanisering av rättsskipningen och ökad frihet på det religiösa planet. Lagändringar kom även att stärka kvinnans ställning; ogifta kvinnor över 25 års ålder betraktades nu som myndiga. De uppräknade förändringarna gjorde riksdagen 1865/66 mycket intressant.

Riksdagsprotokollen utgör en god källa till kunskap som speglar dominerande tankeströmningar och det engagemang som fanns hos enskilda politiker. Men användandet av riksdagsmaterial som källa innebär samtidigt vissa problem. Riksdagsmännens möjlighet att justera plumpa och olämpliga uttalande från protokollen i efterhand måste uppmärksammas. Dessutom är det värt att påtala att protokollföraren, hur saklig denne än försökt vara, har satt sin prägel på den skrivna texten, till exempel i sättet att gestalta nyanser eller hur motsättningar kan ha tonats ner. Det är oerhört svårt att som protokollförare spegla exakt vad som hänt på ett sammanträde. Säkert har det även förekommit att protokollföraren missat viktiga passager eller att hela textavsnitt gått förlorade.

Avgränsningen i material till tre nedslag under 1800-talet har säkerligen inneburit att viktig information blivit utelämnad. Samtidigt har det inneburit att mängden material blivit hanterbar.

Forskningsläge

I Sverige har intresset kring folkskolan varit stort. Svenskarna har gärna velat framhäva dess utveckling och historia. Detta märks tydligt på det stora antal titlar som kommer upp om man gör en sökning i bibliotekens databaser. Det finns gott om minnes- och jubileumskrifter från olika församlingar och folkskoleföreningar runt om i landet. Det finns många exempel på privata initiativ och ett stort engagemang för folkskolans sak. Barnens bildning och uppfostran är frågor som väcker starka känslor även i dagens samhälle.

Äldre pedagogisk historieforskningen kom på detta vis att domineras av en mer idealistisk historieuppfattning. Skolhistorikerna ville gärna visa att man byggt upp undervisningen i landet utifrån en önskan att skapa kunniga och medvetna medborgare. Dessa föreställningar har senare reviderats, och man har visat att även andra aspekter som exempelvis ekonomisk nytta och en önskan att hålla barnen borta från gatan spelat en viktig roll i det moderna utbildningsväsendets utveckling.

Ett exempel på en äldre skrift som gärna framhäver de liberala reformmännens centrala roll för uppkomsten av den svenska folkskolan är *Svenska folkskolans historia*. Serien som finns i fem band började författas på 1920-talet på initiativ av Sveriges allmänna folkskolläraryrning. Genom information om lärarens utbildning, växelundervisningen som metod, och hur arbetet i skolan bedrevs ville folkskolläraryrningen stärka lärarnas position. Band två i *Svenska folkskolans historia* har varit bra då jag sökt bakgrundsinformation om växelundervisningen i Sverige och lärarens situation. Eftersom serien har varit heltäckande har den även fungerat bra när jag behövt slå upp något särskilt som rör skolfrågan.²

I Sverige har det sedan 1980 utkommit en rad arbeten som folkskolans utveckling under 1800-talet. Bland dem kan nämnas Åke Islings övergripande studie som tar avstamp i 1842 års folkskolestadga, Bengt Sandins analys över uppkomsten av skolor i städerna från 1600-

² Klas, Aquilonius, *Svenska folkskolans historia*; bd 2, Stockholm 1942.

talet till tidigt 1800-tal och Lars Petterssons studie av utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism.³

Dessa studier ger viktig information om skolväsendets utveckling. Isling och Sandin ser folkskolans uppkomst som en konsekvens av den moderna samhällsutvecklingen och som ett uttryck för social kontroll och disciplinering av befolkningen. Sandin ser tydliga kopplingar mellan skola, fattigvård och socialisation. Han menar att det på 1800-talet fanns stor oro över underklassens sätt att uppfostra sina barn. I stadsmiljön blev barnen frånskilda från vuxenvärlden. Då de fattigaste barnen stod utan tillsyn och uppfostran på grund av föräldrarnas betungande arbetssituation kom skolan att bli central för barnens fostran. Stadens barn kom via skolgången både att tvingas bort från tiggeri, men också att stå under ständig uppsikt. Sandin ser 1800-talets skolor som instrument för att forma underklassens medvetande; eleverna kom att ta del av den nya moralfostran samtidigt som kyrkan fann en möjlighet att kontrollera de moraliska förhållandena i de fattiga familjerna.⁴

I Åke Islings avhandling redovisas den obligatoriska skolans utveckling fram till och med 1880. Isling, som företräder en marxistisk historiesyn, menar att den undervisning som infördes under tidigt 1800-tal svarade mot det överhetssamhälle som fanns. Den så kallade Bell Lancasters växelundervisning kom att revolutionera skolans pedagogik och skapa nya förutsättningar för utbildningsväsendet. Växelundervisningen möjliggjorde att enorma barnaskaror kunde undervisas med knappa ekonomiska resurser. Isling framhåller att den skarpa disciplin som krävdes genom växelundervisningen fostrade det uppväxande släktet till laglydiga undersåtar. För att hålla eleverna lydaktiga användes olika typer av straff. Han argumenterar för att den tidiga undervisningen framförallt ska ses som ett sätt att säkra maktordningen i samhället. Samtidigt betonar han att folkets utbildning inte tillmättes något större egenvärde och att den hade låg status, särskilt i jämförelse med den utbildning som adel och präster fick.⁵

³ Lars Pettersson, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham: utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860*, Stockholm 1992;

Åke Isling, *Samhällsutveckling och bildningsideal: skolpolitiska längdsnitt och strukturskisser*, Stockholm 1973.
Bengt Sandin, *Hemmet, gatan, fabriken eller skola: folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*, Lund 1986.

⁴ Sandin, 1986.

⁵ Isling, 1973.

Lars Petterson lade 1992 fram sin avhandling *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham* på Uppsala universitet. Han har tagit utgångspunkt i hur den nya samhällsordningen med framtidsdrömmen om gryende kapitalism ställer krav på nya människor. Framväxten av folkskolor ska förstås utifrån dessa förutsättningar. Det viktigaste målet med utbildningen av folket var enligt Petterson att förmedla beteende som samhället förväntade av barnen som vuxna; punktlighet och självbehärskning blev således nya dygder i kampen för att skapa en underklass som handlade konformt och där ingen stack ut. Lönearbetets begynnande etablering i Sverige innebar en upplösning av de band som tidigare knutit samhällets fattigaste till bönder och hantverkare. Detta menar Petterson sågs som ett socialt dilemma och ett hot mot samhällets bestånd. Via influenser från den engelska utilitarismen försökte samhällseliten att rationalisera undervisningen för de fattiga. Utvecklandet av offentliga institutioner som folkskola, fattigvård och ökad fängelsedisciplin sågs dessutom som ett sätt att skapa sig nya maktutövningsmetoder. Teorierna om övervakning, disciplin och nya beteende skulle på sikt säkra utvecklingen av produktivkrafterna. Petterson gör, liksom Isling, jämförelser mellan de olika sätten utbildningen var organiserad på för de högre samhällsklasserna och för de fattigas barn. Han visar på hur utbildningen för de bättre bemedlades barn syftade till att utveckla deras intelligens och viljestyrka.⁶

Thomas Neidenmark är det sista tillskottet i forskning som rör folkskolan. Han gav 2011 ut sin avhandling *Pedagogiska imperativ och sociala nätverk i svensk medborgarbildning 1812-1828*. Neidenmark har studerat maktfaktorerna bakom det svenska utbildningsväsendet genom att kartlägga personerna som deltog de två uppfostringskommittéerna som staten tillsatte 1812 och 1825. Fokus ligger dock inte på vad dessa personer sagt, utan istället har Neidenmark försökt kartlägga deras kopplingar till varandra och till andra inflytelserika personer. Detta har han gjort bland annat genom att studera sociala nätverk som byggde på informella kontakter. Neidenmark visar att personer som varit tongivande i skoldebatten har haft kopplingar till personer som tidigare varit okända i debatten kring folkbildningen; personer i samhällets absoluta högsta maktpositioner, och han betonar också den betydelse som visionen att skapa möjligheter för medborgarbildning hade i detta sammanhang. Genom att undersöka vilka ”nyord” de tongivande aktörerna använde sig av illustrerar Neidemark vilka språkliga uttryck denna strävan att reformera utbildningssystemet tog sig. Det övergripande syftet var,

⁶ Peterson, 1992.

menar han, att skapa en nationsgemenskap där invånarna gavs nya möjligheter att förbättra tillståndet för sig själva och också för den svenska nationen.⁷

Det finns vidare en rad översiktsverk som behandlar skolans utveckling. Som exempel kan nämnas Gunnar Richardssons arbete om folkskolan under 150 år och Per-Johan Ödmans trebandsverk om den svenska pedagogikens historia. I det sistnämnda arbetet behandlas skolans utveckling från ett pedagogiskt perspektiv.⁸

För att kunna förstå debatten kring folkundervisningens organisering och målsättning är det viktigt att sätta diskussionen i sin kontext. Idéspridning och samhällsomvandling utgör en bakgrund till reformförslag och debatter i skolfrågan, vilket gjort att bakgrundsbeskrivningen fått stort utrymme i uppsatsen. Under den undersökta perioden var skolväsendet integrerat i den kyrkliga organisationen och betraktades som en kyrklig angelägenhet, vilket innebar att de förändringar som ägde rum inom kyrkan även kom att få betydelse för skolväsendets utformning. För att beskriva utvecklingen inom svenska kyrkan har jag använt mig av den av Anders Jarlert redigerade *Sveriges kyrkohistoria*, band 6. Här finns förutom själva huvudtexten också en specialartikel av Lennart Tegborg om skolans utveckling.⁹

Teoretisk ram

Jag kommer att anknyta till den franske sociologen Pierre Bourdieu och hans reproduktions-teori som jag hoppas kommer att lämpa sig för en analys av folkskolans målsättning och organisation/inriktning. I sina studier av folkbildningssystemet samverkade Bourdieu med Jean-Claude Passeron. Jag kommer nedan att ge en sammanfattning av den teori som Bourdieu och Passeron utvecklat. Denna sammanfattning bygger på en tolkning som gjorts av sociologen Boel Berner som tar sin utgångspunkt i sociologin. Berner själv har även forskat kring olika typer av utbildningssystem.¹⁰

⁷ Thomas Neidenmark, *Pedagogiska imperativ och sociala nätverk i svensk medborgarbildning*, Stockholm 2011.

⁸ Gunnar Richardsson, *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år*, Stockholm 1992.

Per-Johan Ödman, *Kontrasternas spel. En svensk mentalitets- och pedagogikhistoria I-II*, Stockholm 1995.

⁹ Lennart Tegborg, *Kyrka och skola 1809-1865*, i Anders Jarlert (red.) *Sveriges kyrkohistoria Bd 6. Romantikens och liberalismens tid*, Trelleborg 2001, sid 238-250.

¹⁰ Boel Berner, *Skola, ideologi och samhälle: ett kommenterat urval franska utbildningssociologiska texter av Bourdieu/Passeron*, Stockholm 1977.

Bourdieu utgår från klassamhället, där makten ligger hos ett litet elitskikt. Detta intellektuella toppskick har till uppgift att bevara den rådande strukturen; de har med andra ord en bevarandefunktion.¹¹ När han talar om samhällets elitskick menar han personer som innehar positioner som ger möjlighet att utöva makt. Bourdieu menar att det finns mekanismer som bidrar till att folk underkastar sig eliten och så medverkar till att reproducera de rådande maktstrukturerna och samhällets dominerande system av värden och normer som på detta vis överförs till nya generationer. Med social reproduktion avses alltså de mekanismer som bidrar till att en given normativ ordning förs vidare till nya generationer.¹²

Bourdieu och Passeron har undersökt vilka samhällsinstitutioner och institutionella konstruktioner som bidrar till att socialisera individen. De har kommit fram till att utbildningssystemet spelar en viktig roll i den sociala reproduktionen och som förmedlare av kulturella och utbildningsmässiga kvalifikationer som utvecklas till sociala hierarkier.¹³ På det individuella planet sker det redan från barndomen en inkulturering in i en bestämd föreställningsvärld. Denna föreställningsvärld är en produkt av materiella och sociala omständigheter. Genom utbildning förmedlas en referensram med vars hjälp individen tolkar sina erfarenheter och möjligheter. Skolsystemet kan således påverka folkets beteendemönster och förväntningar.¹⁴

Det moderna, specialiserade utbildningssystemet har en klart ideologisk funktion och synliggör motsättningar och konflikter mellan klasserna. Utbildningens ideologiska funktion är att legitimera och upprätthålla den ordning som redan finns i samhället. Denna överföring är dold och de inblandade är omedvetna om vad som försiggår. Det övergripande målet är således att garantera den sociala reproduktionen av samhällets normer och värderingar.¹⁵

För att skolväsendet ska fungera som reproducent krävs, enligt Bourdieu och Passeron, **att** utbildningsväsendet har obestridd auktoritet, det vill säga att individerna i samhället accepterar och tilltror utbildningens möjligheter och **att** utbildningsväsendet har suverän auktoritet; till exempel lagstiftad rätt att på samhällets vägnar bedriva undervisningsverksamhet, vars

¹¹ Pierre Bourdieu, *Homo academicus*, Eslöv 1996, sid 105-106.

¹² Jan Carle, ” Pierre Bourdieu och klassamhällets reproduktion”: Per Månsson (red.) *Moderna samhällsteorier. Traditioner riktningar teoretiker*, Stockholm 1998, sid 382-384.

¹³ Berner, 1977, sid 49.

¹⁴ Berner, 1977, sid 54.

¹⁵ Berner, 1977, sid 49-50, 62.

räckvidd garanteras med hjälp av skolplikt.¹⁶ Bourdieu försöker också visa att utbildningsväsendet genom sin stora anpassningsförmåga har bidragit till stora samhällsförändringar. Han menar att utbildningsväsendet har bidragit till att nya strukturmönster har bildats med överordnade och underordnade personer.¹⁷

De ovan relaterade teorierna passar utmärkt för att analysera folkskoleutvecklingen i Sverige eftersom de tar fasta på olika aktörer som strider för att upprätthålla social ordning och struktur. Utifrån teorin blir det möjligt att undersöka aktörerna bakom folkskolans utformning, de förslag som lades fram och vad som beslutades. Inom det ramverk jag gått igenom i uppsatsens syfte är det intressant att lyfta diskussionen om den nya svenska folkskolan kan ses som ett försök att vidmakthålla en bestämd social ordning med bestämda normer och värderingar? Och i så fall hur ser denna samhällsordning ut? Vilka olika intressen gjorde sig gällande i kampen för att definiera, legitimera och befästa denna ordning?

Folkskolans ideologiska funktion skulle utifrån Bourdieus teori då bli att legitimera den sociala ordningen i samhället och att hålla fast vid de styrkeförhållande som redan fanns mellan olika samhällsklasserna, men också att legitimera bevarandet av sociala, ekonomiska och kulturella privilegier.

¹⁶ Berner, 1977, sid 51-52.

¹⁷ Carle, 1998, sid 385.

2. Historisk bakgrund

Undervisningens utveckling

Tidig undervisning

I det äldre samhället skilde sig folkets bildningsideal avsevärt från det som kom att växa fram under 1800-talet. Samhällets produktionsenheter var små och oftast knutna till hushållet. Kunskapsöverföringen var starkt knuten till hemmen och kyrkan. Kyrkan hade ända sedan medeltiden intresserat sig för att nå ut till folket med grundläggande uppfostran. De kunskaper som barnen behövde lärde de till stor del genom att delta i de dagliga rutinerna. Kunskaper om deras egen situation i ett längre historiskt perspektiv förmedlades genom muntlig tradition. Genom egna resor eller genom att lyssna till andras reseberättelser fick folket information om den omgivande världen. De sociala relationerna sträckte sig oftast inte längre än den egna eller närmast kringliggande socknar.¹⁸

Den folkliga läskunnighetens rötter leder i Sverige tillbaka till reformationen. Luthers krav på läsförståelse har satt sina spår. Det har nämligen visat sig att religion har haft en viss inverkan på läsförståelsen i olika områden. Ofta har samband mellan protestantism och hög nivå av läsförståelse kunnat iakttagas.¹⁹ Det är dock oerhört svårt för forskarna att kartlägga läsförståelsen i olika länder eftersom dokumentationen och metoderna skiljer sig från varandra. Därför måste forskningsresultaten användas med stor försiktighet och främst för att se generella trender och större förändringar.

Från 1600-talet drevs folkskolor i kyrkans regi i Sverige. Det var från denna tid det grundläggande mönstret för undervisningen växte fram; det skulle komma att dröja mycket länge innan läsning, katekes och sång kompletterades med skrivning och räkning för alla.²⁰ Vid denna tid var det emellertid endast få barn som gick i skola i egentlig mening, medan majoriteten endast fick en rudimentär undervisning med inriktning på inläring av katekesen. Trots detta

¹⁸ Torvald Gerger & Göran Hoppe, *Utbildning och samhällets organisation*, Stockholm 1976, sid 3; Torvals Gerger, *Utbildning och samhälle; elevrekrytering till folkskolan under 1800-talet och till högre skolsystem under 1940-, 1950- och 1960-talen*, Stockholm 1978, sid 15.

¹⁹ Carlo M Cipolla, *Utbildning och utveckling*, Lund 1970, sid 62, 66-67, 69 & 70.

hade Sverige en av de högsta nivåerna av läsförståelse i Europa.²¹ Ansvaret för barnundervisningen vilade på hemmet och läskunnigheten kontrollerades av kyrkan genom systemet med husförhör. Någon läskunnighet i modern mening var det dock inte tal om utan de flesta lärde sig katekesens huvudstycken utantill. Katekesen var en betydande skrift för den svenska folkundervisningen och ingick till 1820 i psalmboken. Till katekesen var fogad en ”hustavla” som sammanfattade den patriarkala ordning som utgjorde det dåtida samhällets normativa grund. Hustavlan som byggde på bibelcitater vilka förtydligar hur olika sociala gruppers förhållande och förhållningssätt gentemot varandra borde vara, har av vissa forskare tolkats som tidiga försök att kontrollera befolkningen och upprätta ett auktoritärt socialt system. I nyare forskning har man i stället betonat hur väl hustavlans samhällsordning var anpassad efter det dåtida bondesamhällets behov.²²

Under 1700-talet växte allt fler skolor fram, och hela det skolsystem som byggts upp kring hemundervisningen blev föremål för omgestaltning. Skolorna finansierades genom donationer, insamlingar och ibland även av statliga bidrag. Många av de skolor som växte fram hade inte bara stark anknytning till kyrkan utan även till fattigvården. Fattigvården var fram till 1811 grundad på frivillig basis vilket gjorde att deras resurser var knappa. Undervisningen som fanns svarade mycket dåligt mot de krav som den framväxande medelklassen ställde, och det fördes en diskussion om huruvida de fattiga barnen och de bättre bemedlade skiktens barn skulle gå i skola tillsammans. En uppdelning kom att ske genom att de ordinarie skolorna var inriktade på att ta sig an de fattiga barnen medan de bättre bemedlade samhällskikten sände sina barn till trivial- och privatskolor. Dessa hade en betydligt bredare ämnesläsning än vad som tidigare varit fallet och i jämförelse med fattigskolan skilde sig inriktningen på deras undervisning markant.²³

1842 utfärdades den första stadgan för införande av folkskolor. Folkskolestadgan innebar mycket kortfattat att församlingarna skulle upprätta en, helst fast, folkskola; de flesta skolorna förblev dock länge ambulerande, det vill säga undervisningen flyttade mellan gårdarna. Barnen i församlingarna skulle lära sig skriva, läsa, räkna samt genom kristendomsundervisning förberedas för konfirmation. Denna stadga var visserligen viktig för folkundervisningens ut-

²⁰ Ödman, 1995, sid 472-473.

²¹ Cipolla, 1970, sid 72.

²² Anders Jarlert, *Fostran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag*, Stockholm 1999. s. 59-61.

veckling, men dess betydelse har, enligt vissa forskare, ibland överdrivits. Undervisning för de fattiga barnen hade på sina håll redan etablerats och någon ökad närvaro i skolorna har inte kunnat spåras till följd av stadgan. Trots att det alltså tog tid att bygga upp ett väl fungerande skolväsende lades den formella grunden med stadgan 1842.²⁴ Sambandet mellan kyrka och undervisning bibehölls och den kristna fostran i skolan garanterades genom prästernas fortsatta kontroll över undervisningen. Vid 1800-talets mitt infördes nationell fostran som ett viktigt mål vid sidan av den kyrkligt orienterade religiösa fostran, och denna ideologiska linje kom att vara ledande ända in på 1900-talet. I det nya samhället som höll på att växa fram var skolan ett sätt att förmedla de normer och värderingar som ansågs utgöra en viktig grund för fungerande samhälle.²⁵

Två pedagogiska huvudriktningar

Det fanns två pedagogiska huvudriktningar som stod mot varandra under hela 1800-talet. Den första inriktningen hade sina anhängare hos liberala politiker som ansåg det vara statens plikt att tillhandahålla medborgerlig uppfostran till alla i samhället. Förespråkarna var kritiska till den undervisning som fanns och strävade efter att minska kyrkans inflytande över folkundervisningen. Denna reformpedagogik hämtade idéer från upplysningens pedagoger och filantroper. Deras människosyn var positivare än den som utgick från den lutherska kyrkans ortodoxi. Utan denna typ av medborgarfostran var konstitutionellt styrelseskicket inte möjligt, menade man. Till förespråkarna kan räknas författaren Erik Gustaf Geijer, kyrkomannen Carl Adolf Agardh och H. M. kronprins Oscar; med tiden kom även vissa förespråkare från bondeståndet att ansluta sig till denna grupp²⁶

Mot de liberala förespråkarna fanns en linje som hämtade sina anhängare från de konservativa leden. Här menade man att statens ansvar gällande folkets bildning endast gällde religionsundervisningen. All övrig undervisning skulle hemmet stå för. Man befarade vidare att undervisning i andra ämne än de som hade anknytning till kristendomen skulle leda till farlig halv-bildning. Genom fostran i den kristna tron skulle skolan bidra till folkets frälsning och ett liv i

²³ Ödman, 1995, sid 472-475, 498-500.

²⁴ Ödman, 1995, sid 497-498.

²⁵ Tegborg, 2001, sid 248-250.

Ödman, 1995, sid 564-565.

²⁶ Tegborg, 2005, 245-246,

Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria*, Lund 2010, 51, 53; Isling, 1973, 11-26.

evigheten. Förespråkare för denna inriktning tyckte att skolan främst var ett redskap för att göra människorna till goda kristna och förbereda barnen för nattvard och konfirmation.²⁷

Samtidigt som kronprinsen gav sig in i folkskoledebatten engagerade sig den av statsmakten tillsatta fattigvårdskommittén för de fattigas situation. Fattigvårdskommittén ansåg att det behövdes nya reformer för att ta sig an de fattiga barnens fostran i de fall då hemmen saknade förutsättningar att göra detta och ville att staten skulle ålägga socknarna att införa skolor för att utbilda barnen till nyttiga medborgare. De kunskapskrav som kom att ställas på barnen i den nya folkskolan var dock små; läsning, katekesinläring och biblisk historia samt för poj-karnas del även räkning, geografi och historia. Kunskapskraven hade således bantats ner ordentligt.²⁸

Det fanns i början av 1800-talet ett visst intresse för reformpedagogiken, men i takt med förändringar i Europas politiska klimat segrade den mer konservativa pedagogiken som la fokus på kristendoms-kunskap. Resultatet blev att undervisningen inte breddades speciellt mycket i förhållande till den gamla hemundervisningen. De fattiga barnen fick under så gott som hela 1800-talet ta del av den så kallade minimikursen. Isling framhåller att denna fattigkurs var inriktad främst mot att ge en förberedelse för kyrkans nattvardsläsning.²⁹

Massundervisning enligt Lancasters modell

Fram till början av 1900-talet var resurserna för det allmänna skolväsendet mycket knappa. I framförallt städerna växte mängder av barn upp till analfabeter. Dessutom förekom det problem med kringstrykande och tiggande barn, vilka behövde tillsyn och sysselsättning.³⁰ Lösningen blev massundervisning. För att möjliggöra detta utvecklades den så kallade lancastermetoden, vilken först började tillämpas i England. ”*One teacher for a thousand*” blev slagordet, och i en del fall var detta bokstavligen sant. Lancastermetoden byggde på militärisk disciplin; läraren var befälhavare och medhjälpare elever, så kallade monitörer, fungerade som

²⁷Göran Graninger och Sven Tägil, *Historia i centrum och periferi*, Lund 1973, sid 241ff; Richardson, 1984, sid 51.

²⁸Ödman, 1995, 473-474; Tegborg, 2001, 246-247.

²⁹Isling, 1973, sid 12-14, 18, 26.

³⁰Ödman, 1995, sid 476-478.

chefs- och underbefäl. Lärarens främsta uppgift blev att kontrollera ordningen.³¹ Denna metod kom, som vi skall se, också att spela en roll i den svenska folkskoledebatten.

Lancastermodellen bygger på både upplysningsidéer och influenser från industrialismens fabriksvärld. Joseph Lancaster som var en av formgivarna till undervisningsmetoden använde själv begreppet "*mental machinery*" för att beskriva sin pedagogik. Disciplinen möjliggjorde att fler barn kunde undervisas och uppfostras, detta skedde dock på bekostnad av insikt och förståelseinläring. Det är även värt att uppmärksamma de nya influenserna från fabriken och militärens värld, vilka blev komplement till den rådande kristna ideologin som alltid varit ledande i skolan.³²

Sociala och politiska förändringar

Under 1700-talet senare hälft och 1800-talets början skedde stora omvälvningar i Europa som kom att förändra samhällets uppbyggnad och funktioner. De nya influenserna kom att påverka debatten kring hur svensk undervisning skulle utformas. Sverige kom inom många områden att hämta impulser från kontinenten och landet följde den europeiska utvecklingen.

Befolkningsökning och proletarisering

Fram till 1700-talet växte Europas befolkning långsamt, och den totala befolkningsökningen låg på ungefär en halv procent. En markant befolkningsökning uppstod under 1700-talet på alla håll i Europa. Huvudorsaken till ökningen var att färre människor dog. Nya metoder inom jordbruket, skiftesreformer, mer näringsrika växer, bättre hygien som begränsade epidemiernas härjningar, färre och mindre destruktiva krig är några av anledningarna till befolkningsökningen.³³

I Sverige sammanfattade Esaias Tegnér orsakerna bakom folkökningen med de berömda orden "freden, vaccinet och potäterna". De medicinska framstegen hjälpte även här till att bekämpa epidemier och 1815 blev vaccinationen obligatorisk. Resultatet blev en befolknings-

³¹ Ödman, 1995, sid 476-478; Aquilonius, 1942, sid 148-150.

³² Isling, 1973, sid 121-126.

Ödman, 1995, sid 476-478.

³³ McKay, Hill och Buckler, *A History Of World Societies*, Boston 1996, sid 625-627.

ökning på drygt trettio procent under åren 1750-1800. Under 1800-talet mer än fördubblades befolkningen i Sverige, detta trots en betydande emigration.³⁴

Den stora folkökningen ledde till att andelen obesuttna människor ökade. Torpare, daglönare, statare, backstugesittare och inhysejon är några exempel på egendomslösa grupper som växte i storlek. Tiggeri och inflyttning till städerna blev en lösning för de många arbetslösa. Någon industriell revolution, i begreppets egentliga bemärkelse, förekom inte i Sverige. Istället industrialiserades landet långsamt. Ångsågarna och bruksindustri spelade en viktig roll i industrins inledningsskede, men snart kopplades industrin till städerna. Man har sett tydliga samband mellan industrins utvecklande och inflyttningen till städerna. Den arbetskraft som lösgjorts från landsbygden sögs till viss del in i städernas begynnande industri, men många människor hade varken arbete eller försörjning.³⁵ De städer som fanns vid 1800-talets början måste räknas som agrara köpstäder. De var små, enbart Stockholm (76 000), Göteborg (13000) och Karlskrona (10 000), hade en befolkning på över 10 000 personer vid sekelskiftet.³⁶

Sociala omvälvningar

Vid tiden för folkskolestadgan skedde stora sociala förändringar i Sverige. 1700-talets ståndssamhälle byggde på olika gruppers avgränsning från varandra genom speciella lagar eller privilegier, och varje grupp hade sina egna rättigheter och skyldigheter. Politisk makt var kopplad till de fyra stånden adel, präster, borgare och bönder, och de som stod utanför ståndssamhället hade inte några politiska rättigheter. När samhället under 1800-talet alltmer övergick till en kapitalistisk marknadsekonomi blev det gamla privilegiesamhället otidsenligt och verkade hämmande på den ekonomiska utvecklingen. Liberala krav på likhet inför lagen och på en reformering av den ekonomiska lagstiftningen bidrog också till att ståndssamhället började avvecklas. Med den nya författningen 1809 förlorade adeln ensamrätten till frälsejorden. 1866 års representationsform innebar att privilegiesystemet avskaffades och att fyrståndsriksdagen ersattes med en tvåkammarriksdag. Därmed upphörde även prästerskapet att utgöra ett särskilt stånd, och i det nya kyrkomöte som skapades som representationsorgan för kyrkan var även lekmännen representerade. De religiösa väckelserörelserna, den moderna naturvetenskapen

³⁴ Lars-Arne Norborg, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen: svensk samhällsutveckling, 1809-1996*, 1995, sid 9-10.

³⁵ Göran Graninger & Sven Tägil, *Historia i centrum och perifiri* Lund 1973, sid 174.

³⁶ Norborg, 1995, sid 23.

och den politiska liberalismen ledde till att kyrkan och dess prästerskap blev föremål för debatt och kritik. Skråtvångets avskaffande 1846 och införandet av näringsfriheten 1864 gjorde att städernas borgare förlorade sina privilegier och likställdes med andra företagare. Med dessa reformer hade förutsättningarna för ett nytt slags samhälle skapats, ett klassamhälle.³⁷ I detta nya samhälle förekom fattigdom och utslagning parallellt med att individen kom att tillerkännas ett nytt värde.

Samtidigt som adeln och prästerna förlorade sina speciella privilegier var det andra samhällsklasser som fick ökade rättigheter. De självägande bönderna som inte slagits ut genom skiftesreformerna bildade ett relativt välmående bondekollektiv. Denna grupp människor började ställa krav på utökad makt. Bondeklassen började därför intressera sig för utbildning för att få allmänna kunskaper om samhället, men också för att lära sig mer om och utveckla jordbruket. Den stora befolkningsökningen ledde till att många från det egendomslösa lantproletariatet lösgjordes ur det patriarkala systemet där husbonden hade ansvar för sina underlydande och överläts att klara sig själva, vilket skapade förutsättningar för en modernisering och urbanisering av samhället.³⁸

Det lutherska enhetssamhället luckras upp

Då Gustav IV Adolf avsattes 1809 upphävdes enväldet och ny regeringsform genomdrevs. I 1809 års regeringsform stadgades samvetsfrihet, vilket dock inte innebar allmän religiös tolerans eller religionsfrihet. För svenska undersåtar var det även fortsättningsvis förbjudet att tillhöra någon annan kyrka än den evangelisk-lutherska svenska kyrkan, och avfall från den rätta läran straffades fram till 1860 med landsförvisning. Med utvecklingen från ett privilegiebaserat ståndssamhälle till liberalt klassamhälle fick kyrkan en ny ställning i samhället och kom i ökad utsträckning att uppfattas som en privatsak. Detta kom även till uttryck i väckelse- rörelserna, där den enskildes personliga tro sattes i fokus.³⁹ Vid departementsreformen 1840 skapades ett särskilt ecklesiatikdepartement som tog hand om kyrkofrågor. Till ecklesiatikdepartementet kom även skol- och kulturfrågor att höra.⁴⁰ Så även om samhällsfrågor och kyrkofrågor kom att delas upp genom kommunallagarna på 1860-talet, upprätthölls sambandet mellan kyrkan och skolan.

³⁷ Norborg, 1995, sid 40-43

³⁸ Isling, 1973, sid 110-114.

³⁹ Jarlert, 2001, sid 14f, 30.

⁴⁰ Oloph Bexell, *Kyrkans liv. Introduktion till kyrkovetenskapen*, Uppsala 2001, sid 104.

Flera forskare karakteriserar 1800-talets samhällsutveckling som en sekularisering i betydelsen avkristning av samhällets normstruktur, medan andra tvärtom talar om en rekonfessionalisering. De forskare som hävdar sekulariseringstesen pekar på kyrkans minskade inflytande i politik och samhälle som en följd av tidens reformpolitik och ideologiska utveckling, medan andra tvärtom lyft fram väckelserörelserna och det kyrkliga livets revitalisering under denna period.⁴¹

Under 1830-talet kom nya idéströmningar till Sverige som tog avstamp i liberalismens frihetsbegrepp och betonade människans frihet och möjlighet att kunna påverka sin situation. Förslag lades om mer human straffvård och ny lag kom till stånd 1864, vilken innebar en allmän omorientering bort från den gammaltestamentliga mosaiska rätten. Hustavlans hierarkiska ordning ersattes av relationer mellan rättsligt sett jämställda individer.⁴² I folkskoledebatten kom den nya synen på brott och straff att visa sig i en stark kritik mot skolagan.

I förhållandet till andra trosriktningar intog religionslagstiftningen två skilda linjer. För personer som invandrat till Sverige gällde det så kallade toleransediktet från 1781. Ediktet gav invandrarna rätt att hålla gudstjänst och ha egen präst. Däremot var det förbjudet för dessa människor att propagera för sin tro. För infödda svenskar var situationen en annan, och deras religiösa frihet var mycket begränsad. Genom konventikelplakatet 1726 förbjöds folket att samlas till andakt och gudstjänst såvida inte en präst var närvarande. Detta plakat var giltigt fram till 1858 och syftade till att stävja pietistiska lekmannasammanslutningar.⁴³ Ytterligare ett steg i riktning mot samhällets sekularisering togs med dissenterlagen 1860, som gjorde det möjligt för svenska undersåtar att ansluta sig till andra, av staten erkända, kristna trossamfund. Därmed upphävdes sambandet mellan evangelisk-luthersk bekännelse och svenskt medborgarskap. Genom den nya kommunallagen två år senare klövs socknen i en borgerlig och en kyrklig kommun.⁴⁴

⁴¹ Anders Jarlert, "Det 'långa' 1800-talet som en andra konfessionell tidsålder": Rune Imberg & Torbjörn Johans-son (red.). *Nåd och sanning. Församlingsfakulteten 10 år*. Göteborg 2003, s. 87-92, 94-95. Ödman, 1995, sid 330-331.

⁴² Jarlert, 2003, sid 126-128.

⁴³ Bexell, 2001, sid 66f, 104-105, 251f. Jarlert, 2003, s. 87-94.

⁴⁴ Jarlert, 2001, sid 207ff.

Nationell identitet

Under 1800-talet betonades vikten av att skapa en nationell identitet. Därför försökte man i olika länderna skapa en gemensam kulturell referensram genom att betona den gemenskap som formats av ett gemensamt territorium, historia, folk och språk. Nationen kom i viss mån att ersätta religionen som gemenskapsformande faktor, vilket satte sina spår även i skoldebatterna. Efter 1850 kom politikerna alltmer att lyfta fram vikten av de nationella strävandena i debatten om folkskolans uppbyggnad.⁴⁵

Historikerna Björn Hettne, Uffe Östergård och Sverker Sörlin har pekat på att folkskolan inte bara fungerade som uppfostrare utan även som förmedlare av en nationell identitet.⁴⁶ Även Sandin lyfter fram den oro för de politiska och territoriella omvälvningar som skakar Europa och hur politiker såg en folkskola som möjlig lösning på hoten.⁴⁷ Utbildningshistorikern Anne Berg, som undersökt skolans utveckling under perioden 1780-1869 samt de läsföreningar som var avsedda för vuxna män, ser en stark koppling mellan nationsskapandet och utbildning/uppfostran. Hon spårar en nationalisering utifrån och uppifrån med start redan på 1830-talet, vilket är tidigare än andra forskare visat. Berg visar hur ”den samlade högborgerligheten” gick samman med ämbetsmän, präster, kapitalister, journalister och tjänstemän för att skapa en skola som kunde forma underklassen mot nationell självförståelse, överbygga motsättningar och oro samt stärka känslan av gemenskap mellan samhällsklasserna. Genom att höja underklassens kunskapsnivå ville man skapa lojalitet till den politiska makten och undanröja eventuella hot om samhällsomstörtning. Berg visar också hur man i det undervisningsmaterial som användes i folkskolorna lyft fram hjältar och ideal som var eftersträvansvärda för skapandet av medborgerlighet och god arbetsmoral.⁴⁸ Det är således lätt att koppla ihop den nationella folkreformerings som Berg talar om med folkskolans inrättande, dels för att samma personer var tongivande på de båda arenorna men också för att folkskolan av många forskare lyfts fram som ett svar på tidens sociala oro och strävan att samla folket kring nationella värden och symboler.

⁴⁵ Björn Hettne, Sverker Sörlin, Uffe Östergård, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid*, Stockholm 1998, sid 57.

⁴⁶ Hettne, Sörlin, Östergård, 1998, sid 296.

⁴⁷ Sandin 1986, 247-249.

⁴⁸ Anne Berg, *Kampen om befolkningen. Den svenska nationsformeringens utveckling och sociopolitiska förutsättningar ca 1780-1860*, Uppsala 2011, sid 193-200, 224. Berg, Anne, ”Skapandet av en nationell gemenskap. Patriotisk bildning för underklassen i decennierna kring 1800-talets mitt”: *Årsböcker i svensk undervisningshistoria* 2008 (cit. 2008a).

3. Skolfrågorna i riksdagsdebatten

Skolfrågorna under ståndsriksdagen 1823

Brytningstid för nya politiska tankar

Tiden före 1823 års riksdag kom att innebära en brytningstid för nya politiska tankar. En politisk opposition uppstod som var kritisk till det rådande politiska systemet, och denna opposition hade sitt fäste inom riddarhuset och bondeståndet. Oppositionen var missnöjd med Sveriges ekonomiska läge, näringstváanget, en alltför stor skara ämbetsmän och en bristfällig representation. I en uppsats från 1964 framhåller Stefan Björklund att den rådande jordbrukskrisen var en bidragande orsak till oppositionen som bildades. Denna blev i sin tur pådrivande för uppkomsten av en borgerlig liberalism i Sverige, vilket här avser en ideologi präglad av framtidsoptimism och tro på att samhället bäst gagnas av individuella intressens fria spel, samt uppfattningen att medelklassen bör utgöra samhällets ledande grupp.⁴⁹

Den borgerliga liberalismen, som inte får sammankopplas med borgarståndet utan snarare fann sina anhängare i riddarhuset och i bondeståndet, tog sig bland annat uttryck i kravet på näringsfrihet. Tryckfriheten var en annan aktuell fråga som skiljde de oppositionella liberalerna från de regeringsvänliga. Tidningar som *Argus* och *Couriren* var oppositionens språkrör och har ofta kommit att uppfattas som de första liberala skrifterna. Tidningarna kom att dras in vilket väckte kritiska röster. Begreppet liberalism har använts på olika sätt under olika tider. Denna tidiga liberalism ska inte förknippas med id tanken om fri konkurrens som senare lanserades.⁵⁰

Under 1823 förekom också en intensiv skoldebatt. Kritik hade riktats mot kyrkans sätt att, som man uttryckte det, med måttligt energi pådriva utvecklingen mot förbättrade av folkskolorna. Förut hade frågor som berörde folkbildningen behandlats av Prästeståndets eklestikuskott, men nu kom dessa istället att hänvisas till Allmänna besvärs- och ekonomiutskot-

⁴⁹ Björklund, 1964, sid 35.

⁵⁰ Björklund, 1964, sid 7ff, 17, 33-36.

tet. Denna omorganisering var ett första steg mot att skolfrågor kom att betraktas såsom icke kyrkliga angelägenheter.⁵¹

Förslag till reformering av folkundervisningen

Under riksdagsåret 1823 diskuterades folkundervisningen utifrån de förslag på allmänna åtgärder för större delen av befolkningen som önskades av vissa ledamöter. Stor tilltro sattes till den nya metodiken och därför ansåg några ledamöter att det nu var möjligt att bygga upp en skola med undervisning för folket utifrån masskolningstanken. Redan år 1819 hade växelundervisningen introducerats i Sverige och många av riksdagens ledamöter var väl bekanta med pedagogiken. Metoden att använda försigkomna elever för att hjälpa till att undervisa de övriga väckte stor förhoppning hos riksdagens ledamöter. Med denna pedagogik kunde stora skaror barn undervisas till ringa kostnader. Dessa faktorer spelade en viktig roll för de riksdagsmän som lade fram motioner om en utbyggnad av folkundervisningen.⁵² Två förslag angående reformering av undervisningssystemet framlades av representanter för adelsståndet och prästeståndet.

C. O. Palmstierna från adelsståndet lade fram ett förslag om förbättring och utbyggnad av folkundervisningsväsendet. Han konstaterar att ”barnundervisningen uti landtförsamlingarne hafva redan länge visat sin ofullständighet och hundradetals Socknar som äro utan några skolor, vittna om nödvändigheten att vidtaga någon allmänt verkande åtgärd uti detta hänseende.” Med hänvisning till dessa brister i folkbildningen förespråkade han att elementärskolor skulle upprättas i landets urbaniserade område.⁵³

Även inom prästeståndet framlades det under 1823 ett förslag om att folkundervisningen skulle reformeras. Det kom från prosten C. G. Almgren, som menade att den existerande undervisningen var bristfällig. Klockaren som i de flesta fall stod för undervisningen var inte tillräckligt kompetent för sitt uppdrag, ansåg han. För att höja lärarens kunskap och kompetens föreslog Almgren att en minimumlön skulle sättas för klockare som utövade lärartjänst, förutsatt att denne kunde styrka sina kunskaper i växelundervisningsmetoden.⁵⁴

⁵¹ Tegborg, 2001, sid 243.

⁵² Tegborg, 2001, sid 243.

⁵³ Utskottsbetänkande: Riddar och Adelsståndets motion 1B, 39, 1823.

⁵⁴ Utskottsbetänkande: Prästeståndet 1, 614, 1823.

Motionerna från Palmstierna och Almgren togs emot med måttlig entusiasm. Det fanns de som direkt motsatte sig all form av utbyggnad av folkbildningssystemet och menade att tiden inte var mogen för denna typ av reform. Även om vissa ledamöter kunde gå så långt som att erkänna bristerna med den rådande undervisningsordningen var man inte villig att vidta några allmänna åtgärder i frågan. En del av ståndsledamöterna höll dock med om att det var tid för förbättring av skolsystemet. Många ledamöter menade att den nya växelundervisningsmetoden och privata initiativ med tiden skulle komma att lösa problemet. Inom adelsståndet företrädde F. B. von Schwerin den sistnämnda uppfattningen. Han menade att någon ”åtgärd behöfs ej för att bibehålla de lägre folkklasserna på den punkt af bildning, som de redan uppnått”. von Schweirin som var präst och hade levt en längre tid på landet ansåg samtidigt att bildningsnivån bland allmogen inte var tillräcklig.⁵⁵

Inom bondeståndet bottnade tveksamheten till införandet av allmänna skolor främst på frågan om finansiering. Man fruktade att några allmänna medel inte skulle komma att avsättas utan kostnaderna för utbyggnaden skulle tas från församlingarnas egna kassor. A. Danielsson ifrån bondeståndet ansåg ”tiden icke vara inne att prisa den stora mängdens kunskap i vårt land” trots att ”mångdubblade underwisningsanstallter för den stora massan, är vårt samhälles högsta och största behof”. Danielssons tveksamhet berodde på att han inte vill belasta befolkningen med drygare skatter. Istället önskade han att riksdagen skulle ”skapa medel ur källor, som nu äro osynliga”. Inom ståndet höjdes röster för att man skulle undersöka hur kung och ständer ställde sig till finansieringen av folkbildningen; och man föreslog att låta utreda ”hwilka och hur stora tillgångarna finnas anslagne åt Läro-Staten”.⁵⁶

Inom borgarståndet diskuterades skolfrågorna endast i ringa grad. Man såg här nya möjligheter för utvecklandet av folkundervisningen i och med Bell-Lancastermetoden. Inom ståndet argumenterade vissa ledamöter för inrättande av folkskolor, medan andra var mindre entusiastiska och hävdade att ”behovet af åtgärder i detta ämne uti vårt land mindre, än i månget annat.”⁵⁷

⁵⁵ Riksståndens protokoll. Riddar- och Adelsståndet Ad 1, 670, 1823.

⁵⁶ Riksståndens protokoll: Bondeståndet Bd 5, 419, 1823.

⁵⁷ Riksståndens protokoll: Borgarståndet Bo 2, 1539, 1823.

Målen med folkbildning

Av riksdagsprotokollen framgår att ståndsledamöterna pläderade för olika typer av bildningsideal. Inom adelsståndet uppstod en diskussion om målen med folkundervisningen. C. O. Palmstierna menade med folkbildningen främst konsten att läsa, räkna och skriva, men han talade också ordning och andra medborgerliga dygder. Andra inom adelsståndet betraktade folkundervisningen som en möjlighet att förbättra folkets kristendomskunskaper. Man poängterade vikten av att barnen skulle tillägna sig grundläggande kunskaper i detta ämne redan i ung ålder så att man i samband med nattvardsundervisningen inte behövde lägga tid på sådant. Företrädare för denna grupp framhöll också vikten av att skolundervisningen inte kolliderade med introduktionen i arbetslivet. De framförde också farhågor för att folkbildningen, om den drevs för långt, skulle kunna hota den rådande politiska och sociala samhällsordningen. Med ett alltför omfattande skolsystem för vanligt folk riskerade man att ”afvänja dem från dess egentliga yrke”. Istället förespråkade man en yrkesinriktad skolutbildning.⁵⁸

Hos bondeståndet förekom inte en lika ingående diskussion om bildningens mål som hos adelsståndet. Det framhölls dock att det var nödvändigt att ställa nya krav på undervisningen och att det var viktigt med en bred skolning som gick utanför den traditionella religionsundervisningen. Ledamöterna menade att ”icke allenast religions, utan äfwen den öfriga, undervisningen i Riket fullständigare och syftesenligare, än hittills warder meddelad” nu bör skötas.⁵⁹ Även Danielsson ansåg att en mer omfattande undervisning var behövlig och poängterade vikten av ”utbredandet icke blott af Christeliga, utan äfwen af medborgerliga kunskaper”.⁶⁰ Det fanns vidare en stor oro för hur ett utbyggt skolväsende skulle finansieras. Många av bondeståndets ledamöter ansåg därför att staten borde ta ett större ekonomiskt ansvar i denna viktiga fråga. Man fruktade dock att ett införande av allmänna skolor skulle bli ytterligare en tung börda för folkets redan knappa ekonomi. Andra menade att skolan skulle organiseras genom att klockaren skulle fortsätta att utföra sina plikter som lärare. Det fanns även de inom ståndet som hellre ville se prästen ikläda sig rollen av lärare.

Inom prästståndet höjdes röster för att folkskolorna skulle kunna fungera som ett nytt redskap för att nå ut till folket. C. Lindrot menade att via en lagstadgad folkskola skulle kunskaper i

⁵⁸ Riksståndens protokoll: Riddar- och Adelsståndet Ad 1, 670, 1823.

⁵⁹ Riksståndens protokoll: Bondeståndet Bd 5, 419, 1823.

⁶⁰ Riksståndens protokoll: Bondeståndet Bd 3, 820, 1823.

läsning, skrivning och kristendom nå ut till allmogens barn, men också till barnens familjer. Han inträdde alltså för en folkskola för alla där hela familjen var engagerad.⁶¹

Finansiering och organisation av undervisningen

Inom prästståndet föreslogs att privata bidrag skulle hjälpa till att finansiera folkets bildning. Som exempel nämndes Möndals och Hubbo församling där resultaten av sådana privata insatser utfallit till stor belåtenhet. Ett par ståndledamöter, så exempelvis F. M. Franzén och N. J. Anjou, erinrade om att den ekonomiska situationen såg mycket olika ut från församling till församling. De var båda oroliga för hur folkskolorna skulle ordnas i de glesbyggda socknarna och befarade att klockarlönerna på dessa ställen skulle minska, om man tvingades anställa särskilda folkskolelärare. I vissa socknar hade klockarna egna boställen medan andra ”omöjligt kunde försörja sig och de sina”, vilket gjorde att man helt enkelt inte skulle ha råd att anställa lärare. Därigenom skulle kvaliteten inom folkskoleväsendet komma att bli mycket varierande från socken till socken.⁶²

I adelsståndets fanns det några ledarmöter som menade att det skulle var svårt att utveckla ett folkskoleväsende utan statliga bidrag, medan andra ledamöter ansåg att detta var möjligt utan statlig hjälp. Dessa ledamöter gav exempel på folkskolor som startats på privata initiativ och helt utan statligt stöd. Palmstierna som hade lagt fram motionen om utbyggnad av folkutbildningen delade denna uppfattning och hävdade att statligt stöd inte var behövligt. Han insåg dock att utbyggnaden av folkundervisningen skulle innebära vissa utgifter, och för att täcka dessa föreslog han att de mindre socknarna skulle förenas med närliggande större socknar så att tjänster eller pengar kunde frigöras. Bidrag från privata fonder och prästens tionde borde, menade han, också tas i bruk.⁶³

Inom adelsståndet ställde man sig emellertid avvisande till Palmstiernas förslag om att använda klockaren som lärare i folkskolorna. I stället ville man att sockenprästen skulle ha ansvaret för folkundervisningen, men det diskuteras huruvida dessa skulle klara av de utökade arbetsbördorna.⁶⁴ Prästståndet som inte vill lägga fler uppgifter på sina medlemmar höll fast

⁶¹ Riksståndens protokoll: Prästeståndet Pr 2, 7, 1823.

⁶² Riksståndens protokoll: Prästeståndet Pr 2, 7, 1823.

⁶³ Utskottsbetänkande: Riddar och Adelsståndets motion 1B, 39, 1823; Riksståndens protokoll: Riddar och Adelsståndet Ad 1, 670, 1823.

⁶⁴ Riksståndens protokoll: Riddar- och Adelsståndet Ad 1b, 767, 1823; Ad 1, 670, 1823; Utskottsbetänkande: Riddar och Adelsståndets motion 1B, 39, 1823.

vid principen att barnens undervisning skulle skötas av klockaren. Den ovan nämnde prosten Almgren ville till och med göra gällande ”att den Klockare som ej är Barnlärare, är icke laglig Klockare”. Vissa av ståndsledamöterna var dock angelägna om att klockaren inte gavs för stora maktbefogenheter genom att framhålla att denne borde stå under ”kyrkoherdens omedelbara befäl”.⁶⁵

Med undantag av adeln ställde sig riksstånden mycket positiva till växelundervisningsmetoden. Men det fanns många ledamöter inom adelsståndet som ville att lärarna skulle få frihet att välja undervisningsmetod. De menade att växelundervisningen med fördel kunde användas i städernas större skolor med många barn, men att den inte lämpade sig på landsbygden.⁶⁶ Inom prästeståndet fanns en stark tilltro till den nya metoden. Almgren menade att ”det är detta som väckt hos mig den varma önskan, att, inom Fäderneslandet, Lancastermetoden måtte blifva allt mera använd”.⁶⁷ Många ledamöter inom ståndet hade själv fått uppleva fördelarna med metoden. Franzén berättade om undervisningen i hans hemkommun Kumla. Där hade klockaren förvandlats till skolmästare och upptagits i prästeståndet. Skolmästaren använde sig av växelundervisningsmetoden som lämpade sig mycket bra, speciellt för undervisningen av mindre barn.⁶⁸ Även inom borgarståndet fanns en positiv inställning till växelundervisningsmetoden och man såg med den nya möjligheter för folkundervisningens förbättring.⁶⁹

Sammanfattande analys och koppling till den teoretiska ramen, 1923

Under riksdagsåret 1823 var skoldebatten intensiv i riksdagens ständer med undantag från borgarståndet där ämnet fick lite utrymme. En central fråga var växelundervisningen för- och nackdelar och metodens möjligheter att undervisa många till ringa kostnader.

Inom bondeståndet var det många som ställde sig positiva till idén om en breddad och ”syftesenlig” utbildning. Även om det är oklart vad som menas med en ”syftesenlig utbildning” kan kravet på en bredare skolning med möjlighet att lägga till fler skolämnen ses som en strävan att höja folkets kunskaper och utöka dess kompetenser. Med ökade kunskaper för den egna grup-

⁶⁵ Utskottsbetänkande Prästeståndet 1, 614. Riksståndens protokoll: Prästeståndet Pr 2, 7, 1823.

⁶⁶ Riksståndens protokoll: Riddar- och Adelsståndet Ad 5, 546, 1823; Utskottsbetänkande: Riddar och Adelsståndets motion 1B, 39, 1823.

⁶⁷ Utskottsbetänkande: Prästeståndet 1, 614, 1823.

⁶⁸ Riksståndens protokoll: Prästeståndet Pr 2, 7, 1823.

⁶⁹ Riksståndens protokoll: Borgarståndet Bo 2, 1539, 1823.

pen följde en möjlighet att stärka sin position i samhället, ställa krav på att få mer att säga till om och bättre ekonomiska förutsättningar.

Prästerskapet var nöjt med den rådande ordningen och dess fokus på kristendomsundervisning, men såg också positivt på den breddning av folkundervisningen som de föreslagna reformerna innebar. Man såg med andra ord folkskolan som ett redskap för att förmedla kristna normer och värderingar och som ett sätt för kyrkan att befästa sin position i samhället.

Adelsståndet ville komplettera ämnesinnehållet med medborgerliga dygder, utökad kristendomsundervisning och yrkesinriktad utbildning. Man befarade att skolan skulle fördröja den unga generationens inträde i yrkeslivet och det framfördes även farhågor för att en alltför omfattande skolbildning skulle hota den sociala och politiska samhällsordningen genom att folk började ifrågasätta rådande sociala, ekonomiska och politiska privilegier.

Ledamöterna i bondeståndet oroade sig för de kostnader som en utbyggd skola skulle medföra för befolkningens breda lager. Adelsståndet diskuterade huruvida det behövdes statligt bistånd för att kunna etablera fler skolor och bättre undervisning och flera ledamöter pläderade för privata initiativ, sammanslagningar i större skolenheter samt att ta medel från prästernas tiönde. Inom prästeståndet diskuterades för och nackdelar med finansiering genom privata bidrag. Det kom från adeln och bönderna önskemål om att sockenprästen skulle överta ansvaret för barnens undervisning istället för klockaren. Detta kan ses som ett uttryck för en önskan att höja nivån på undervisningen, då prästen till skillnad från klockaren hade formell utbildning. Prästeståndets ledamöter var dock skeptiska till att tynga prästerna med nya arbetsuppgifter och argumenterade för att klockaren skulle behålla sin funktion som sockenlärare direkt underställd kyrkoherden.

Resultatet av riksdagens överläggningar blev få. Majoriteten ansåg att det inte var statens uppgift att bekosta de föreslagna reformerna. Ständerna fattade beslut om att ett cirkulär skulle skickas ut till landets församlingar med förfrågan om hur de löst organiseringen av folkundervisningen. Församlingarna uppmanades använda Bell-Lancasters växelundervisningsmetod och att använda klockaren som lärare för undervisning av sockenbarnen. Då ny klockare anställdes borde man kontrollera att denna inhämtat kunskap om växelundervisningsmetoden. Riksdagens beslut och cirkuläret som skickades kan ses som ett uttryck för en

strävan att lösa det ökade undervisningsbehovet inom ramen för det redan existerande undervisningssystemet och utan att tillskjuta nya resurser.⁷⁰ Detta resultat ligger i linje med tidigare forskning på området.

Utifrån Bourdieus reproduktionsteori går det att se hur ledamöterna i ständerna använder argument för att bevara rådande uppdelningar i samhället. Vissa ledamöter lyfter fram utökad kursinnehåll och mer syftesenlig utbildning, men flertalet ståndsrepresentanter är inte intresserad av att ge folket verktyg för att stärka sin position i samhället. Argument framfördes om att folkbildningen, om den hanterades fel, skulle kunna hota den sociala och politiska samhällsordningen.

De flesta stånd såg stora möjligheter med massundervisningsmetoden. Folkskolan betraktades som ett redskap för att nå ut till folket, och genom Bell Lancastermetoden gavs möjligheter att sprida kristna värden och lämpliga dygder till en ny generation och via dem också till deras föräldrar. Genom att förmedla normer kunde, menade Bourdieu, samhällseliten på flera sätt försäkra sig om maktpositionerna och sin egen särställning. Genom att kontrollera utbildningssystemet gavs möjlighet att påverka det uppväxande släktets normer och värderingar, framtidsvisioner och syn på sin omvärld.

Skolfrågorna under riksdagsåret 1840

Liberala tankar får fäste

Redan runt 1830 skedde något av ett genombrott för liberalismen. Lars Johan Hierta utkom med *Aftonbladet* den första moderna tidningen i sitt slag. Carl Jonas Love Almqvist ifrågasatte äktenskapet i boken *Det går an*. Erik Gustaf Geijer som tillsammans med Esaias Tegner, biskop Carl Adolf Agardh och August von Hartmansdorff stått i spetsen för de konservativa kom 1838 att ändra politisk riktning genom sitt berömda avfall till liberalismen.⁷¹ Även om konservativa och liberala förespråkare generellt sätt hade olika målsättningar med folkundervisningen kunde det i den praktiska politiken vara svårt att urskilja tillhörigheten hos olika

⁷⁰ Tegborg, 2001, sid 243.

⁷¹ Gunnar Richardson, *Svensk utbildningshistoria*, Lund 2010, sid 51, 59; Isling, 1973, sid 16-18.

ledamöter. Gruppintressen och enskilda personer snarare än ideologisk tillhörighet kom att bli avgörande då skolfrågorna skulle avgöras.⁷²

Debatten mellan företrädare för medborgarfostran och kristen fostran var i högsta grad levande under 1830-talet. 1839 skrev kronprins Oscar en artikel ”Om folkskolor”. Kronprinsen beskrev folkundervisningen som en nationalangelägenhet och poängterade vikten av undervisningens såväl nationella som religiösa karaktär.⁷³ Även fattigvårdskommittén var orolig över folkundervisningens framtid. Befolkningstillväxt och allt större rörlighet ansågs vara orsakerna till att hemundervisningen inte längre fungerade till belåtenhet. Uppfostran var lösningen på ett begynnande samhällsproblem. Kommittén presenterade ett åtgärdsprogram där man skissade på en obligatorisk folkskola under prästerskapets omsorg. Det viktigaste i förslaget var att staten skulle ålägga församlingarna att införa en kostnadsfri undervisning i socknarna. Kunskapsmålen för den föreslagna skolan var blygsamma och föräldrarna sågs som ansvariga för barnens skolning, prästerskapet och sockennämnd skulle ha tillsynsansvar.⁷⁴

En folkskoleproposition i kompromissens tecken

På riksdagen 1840 framlade regeringen en proposition till riksstånden angående ”Anslag af allmänna medel till folkundervisningens befrämjande”. Denna innehöll förslag på reformer för att införa folkskolor och höja kvalitén på undervisningen. Propositionens utformning var ett resultat av en rad kompromisser. I propositionen framhölls att undervisningen på många ställen var bristfällig och otillräcklig. Man menade också att de skolor som fanns hade svårt att uppfylla sina främsta mål ”att utbilda och förädla den religiösa och moraliska känslan, eller tidens stigande fodringar på bildning i allmänhet”. Förslaget innehöll både krav på medborgarfostran och religiöst kyrklig skolning.⁷⁵

Omkring hälften av rikets församlingar saknade fast skola och avlönad lärare. Att det inte funnits fler skolor trodde man främst berodde på bristen på skickliga skollärare. Regeringen föreslog därför att medel skulle anslås till utbildningen av lärare och inskräpte församlingarnas skyldigheter att upprätta skolor. Vidare föreslogs att så kallade lärarseminarier skulle upp-

⁷² Norborg, 1995, sid, 161-162

⁷³ Tegborg, 2001, sid 245-256; Ödman, 1995, sid 497-498; Richardson, 2010, sid 50.

⁷⁴ Tegborg, 2001, sid 246-247

⁷⁵ Kongl. Maj:ts prop. eller skrivelser n:o 7, 1840-41, första samlingen.

rättas i stiftstäderna och i huvudstaden. För att bli antagen till lärarseminarier ställdes krav på kunskaper i läsning, rättstavning och räkning, katekes, biblisk och fädernelandets historia, kyrkosång samt förmåga att undervisa i fristående gymnastik.

Enligt regeringens förslag var det församlingens plikt att underhålla sin skola och avlöna läraren. Läraren skulle erhålla en minimumlön, och med hjälp av denna och lärarutbildning hoppades man på att kunna höja kvaliteten på undervisningen. I glest bebyggda församlingar skulle staten gå in med understöd om avgifterna för församlingen blev alltför dryga. För att finansiera anställningen av en lärare föreslogs att varje elev i skolan skulle betala en avgift på minst fyra skillingar Banco i den fasta skolan och två skillingar Banco i den ambulerande skolan. Föräldrarna skulle fortfarande ha möjligheten att på egen hand undervisa sina barn. Där emot kom kraven på barnens kunskaper och skickligheter att höjas. Man föreslog också att en skolstyrelse skulle utses som tillsammans med kyrkoherden ”vakar öfver skolan och undervisningen” och som också skulle kontrollera kunskapsnivån hos de barn som undervisas i hemmen. I de familjer där föräldrarna inte kunde eller ville ge sina barn den kunskap som krävs skulle skolan ta över ansvaret, vilket helst inte skulle ske med tvångsåtgärder. Då barnen fyllt tolv år skulle de, om det visade sig att de inte kunde läsa utantill och uppfyllde de krav på biblisk kunskap som fodrades, åläggas att delta i folkundervisningen som villkor för att senare kunna antas till nattvardsundervisningen.⁷⁶

Som förslaget såg ut skulle ansvaret för införandet av folkskolor ligga på centralmakten, som skulle ålägga församlingarna att ordna folkundervisning i antingen fasta eller ambulatoriska skolor. Men något aktivt ingripande från statens sida var det inte tal. Det ekonomiska och organisatoriska ansvaret skulle ligga hos de lokala myndigheterna och föräldrarna, vilka förpliktades att se till att deras barn inhämtat de föreskrivna kunskaperna. Folkskolan skulle således komma att utvecklas till en lokalsamhälles skola och inte en statlig skola.⁷⁷

Propositionens behandling i riksdagen: hemundervisningen

Inom bondeståndet välkomnades regeringens proposition. Lantbrukaren J. Andersson menade att ”denna folkuppfostrans nödvändighet varit länge insedd af alla verkligt upplyste människor”. Han trodde att detta berott på ”brist på medel till de utgifter som för folkuppfostrans

⁷⁶ Ibid

⁷⁷ Tegborg, 2001, sid 245-248.

organiserande äro nödige”.⁷⁸ Inom prästeståndet var man mer tveksam till att via lagar för mycket reglera hur skolan skulle organiseras. Istället för att stadga om församlingens plikter och åtgärder borde större frihet lämnas till varje enskild församling i skolfrågorna. Samtidigt var man medveten om att förändringar inom utbildningsväsendet var nödvändiga. J. A. Säve menade att

Då folkundervisningen nu är en nationalangelägenhet, omfattad lika mycket af Regeringen som af Folket, med det lifligaste deltagande, behöfver här ej ordas om nyttan eller nödvändigheten af dess allmännare spridning.⁷⁹

Bland prästeståndets ledamöter fördes en diskussion om huruvida byggandet av folkskolor hämmade hemundervisningen. Kontraktsprost E. Agrell fruktade att ”genom Barna-Skolors inrättande öfver-allt, kunde man försvaga den ännu flerstädes; helgd varande föräldrapligt, att undervisa sina barn fader och moder sjelfa”. Han talade sig varm för föräldraundervisningen och framställde husmodern som en ”prestinna i sitt tempel” hemmet, vilket var den plats där kristendomskunskap, gudsfruktan och sedlighet lärdes ut. Även C. A. Aghardh och G. Nibelius ville värna hemundervisningen och menade att föräldrarna skulle ha frihet att bestämma över sina barns undervisning. Skolans uppgift skulle då främst bli att kontrollera hemläsningen och bistå med undervisning där hemundervisningen ej fungerade.⁸⁰

Inom adelsståndet var det många tongivande ledamöter som ställde sig positiva till en folkskolestadga: ”en ny lag eller skolordning behöfves för allmänna folkundervisningen”, framhöll en av ledamöterna. Även inom detta stånd ansåg man att den föreslagna folkskolestadgan gick för långt i enskildheter och lämnade alltför lite självbestämmande åt församlingarna. C. H. Ankarsvärd framhöll att det borde överlåtas på kommunerna att bestämma om hur skolväsendet skulle organiseras och bestämma vilken lön skolläraren skulle ha. Många andra ledamöter instämde och menade att stadgan både var för sträng och vidsträckt. Flera debattörer inträdde för att ansvaret och plikten för barnens undervisning främst borde ligga hos föräldrarna. A. Leijonhufud ville inte bryta den uråldriga traditionen med föräldraundervisning och menade att man:

⁷⁸ Riksståndets protokoll: Bondeståndet Bd 1. 290, 1840.

⁷⁹ Riksståndens protokoll: Prästeståndet Pr 1. 40; Pr 5. 684, 1840.

⁸⁰ Riksståndens protokoll: Prästeståndet Pr 5. 684, 1840.

... icke måtte frångå eller förstöra det patriarkala i våra samhälls förhållanden och genom tvångsmakt förbjuda en far eller mor att gifva sitt barn den uppfostran.⁸¹

Medan man inom prästeståndet var enig om att det var föräldrarna som hade ansvaret för barnens undervisning, rådde det alltså delade meningar inom adelsståndet. Det förekom omfattande diskussioner angående föräldraundervisningen och var barnen fick den bästa undervisningen i hemmet eller i skolan.

Inom borgarståndet ställde sig många tveksamma till föräldrarnas kompetens och pedagogiska förmåga. Borgmästare C. G. Ledin påpekade visserligen att ingen skola kunde ersätta föräldraundervisningen, men menade samtidigt att föräldrarna i allmänhet inte själva hade förvärvat den bildning som krävdes för att undervisa sina barn. T. Petré varnade för hemundervisningsskolorna som skulle kunna misslyckas med att förmedla kunskaper och moral, och han beförde också att den skulle kunna motverka undervisningens stora syftemål. Andra ledamöter ställde sig mer positiva till hemundervisningen och hoppades att denna skulle kunna integreras i skolorganisationen. Synpunkter framfördes också om att hemundervisning nog var att föredra i de socknar där det skulle bli alltför lång väg för barnen att gå till skolan.⁸²

Riksståndens syn på folkskolans finansiering

Finansieringen av folkskolan var en angelägen fråga som kom att diskuteras flitigt av ståndsledamöterna. Inom de flesta riksstånden ansåg man att betalningen för skolor och lärare till största delen skulle komma från församlingarna själva. För de fattigaste församlingarna skulle det dock finnas statliga bidrag att ansöka. Inom bondeståndet menade man emellertid att den ekonomiska situationen hos befolkningen redan var så svår att ytterligare kostnader skulle vara omöjliga. J. Christoffersson beskrev situationen på följande sätt:

För min del får jag uppriktigt göra erinran, att hvarje bonde i min ort fruktar och bäfvar för nya utgifter, wäl wetande att det faller honom swårt att utgöra dem. Orsaken dertill är icke heller främmande, då man wet att allmoggen wanligen mest tryckande utgifter bestå iuti presterskapets aflöning, rote-ring och grundskatt mm. som på de mest wanlottade hemman medtaga ofta två tredjedelar af dess hela afkastning.⁸³

⁸¹ Riksståndets protokoll: Ridder- och Adelsståndet Ad 1. 350 & 10. 139, 1840.

⁸² Riksståndens protokoll; Borgarståndet Bd 3. 678, 1840.

⁸³ Riksståndens protokoll: Bondeståndet Bd 6. 367, 244, 485; Bd 1. 290, 371; Bd 5.3, 1840.

Christoffersson menade därför att det var viktigt att genomföra folkundervisningen så ”lindrigt tryckande som möjligt”. Han föreslog vidare att en del av att prästernas tionde skulle användas för finansieringen av folkundervisningen. Den allmänna uppfattningen inom bondeståndet var att staten tagit för litet ekonomiskt ansvar. Många ledamöter menade att det föreslagna statliga understödet måste ökas och stå i proportion till socknarnas storlek och antal fattiga barn. S. Heurlin yrkade på större ekonomiska anslag från staten och han betonade att ”jag kan i sanning icke finna annat än besynnerlig den nu wisade njuggheten emot folkskolorne”.⁸⁴

Många av riksståndens ledamöter ansåg att det inte fanns något behov av de lärarseminarier som föreslogs i propositionen. Inom bondeståndet menade många att utgifterna skulle bli alltför dryga. Så hävdade J. Christoffersson att ”seminarierna är överflödiga” och att de dessutom skulle medföra dryga kostnader för staten och bidra till ett överskott av lärare. Det framhölls även att lärarna redan uppfyllde de krav på pedagogisk skicklighet som ställdes och att man därför inte behövde satsa mer på lärarutbildningen.⁸⁵

Även inom prästståndet förekom en ovilja mot seminarieutbildningen. ”För ett rent sinne, allvarlig håg och godt hufvud kan ej så mycken förberedelse vara af nöden”, framhöll kontraktsprost Olof Nordhammar.⁸⁶ Inom adelsståndet var synen på seminarierna positivare. Flera ledamöter poängterade vikten av lärarutbildning. Andra ansåg att seminarierna var onödiga och att kunskapskraven på lärarna var för stora. Greve Carl Henric Anckarsvärd menade att ”språnget är för högt och för stort i fordringar på kunskaper, i hänseende till allmänhetens nu ägande kunskapsmått”.⁸⁷

Argument kring folkskolans organisation och koppling till kyrkan

Vissa riksdagsledamöter föreslog åtgärder som var långt före sin tid och såg folkskolan som ett redskap för att öka folkbildningen och därmed utveckla ett mer upplyst samhälle. Samtidigt fanns det andra ledamöter som ansåg att folkskolan var ett medel att i ett alltmer våldsbenäget och okristligt samhälle återföra människorna till kristen tro. C. F. Waern från borgar-

⁸⁴ Riksståndens protokoll: Bondeståndet Bd 6. 367, 244, 485; Bd 1. 290, 371; Bd 5.3, 1840.

⁸⁵ Riksståndens protokoll: Bondeståndet Bd 6.367, 1840.

⁸⁶ Riksståndens protokoll: Prästståndet Pr 5. 684, 1840.

⁸⁷ Riksståndens protokoll: Riddare- och Adelsståndet Ad 1. 350 och Riksståndens protokoll: Riddare och Adelsståndet Ad 10. 139, 1840.

ståndet ifrågasatte ordningen att kyrkoherden skulle vara självskrivnen ledare i skolstyrelsen. Det vore, menade han, bättre om skolstyrelsen fick välja sin ordförande.⁸⁸ H. Jansson från bondeståndet framförde liknande tankar då han lyfte frågan om skolans frigörelse från kyrkan och undrade om prästens besök i skolan varje vecka inte var ”öfweflödig?”⁸⁹ A. Ribbling från adelsståndet såg folkskolan som redskap för att återställa ordningen i samhället. Han menar att osedlighet och brott har spridits i landet och påpekade:

Af tillståndet inom landet, der fångarnes antal hotar att snart blifva lika stort, som den värfvade härens, synes, som vi vore i behov av missionärer. Der sådane framfärdats för utrotandet af en viss last, dryckenskapens, har det icke heller skett utan framgång och goda verkningar. ... Pris vare Konungen, som icke derföre bäfvat tillbaka då han i sin nåd. propos. velat främja folkundervisning; ty med öfvad förmåga att uppfatta, skall folket af sina lärare utkräfva kunskap. Men det är ock tid, att med folkundervisningens införande förbereda religionsläraren på hvad samhället af honom fodrar.⁹⁰

Enligt regeringspropositionen skulle den kroppsliga agan tillåtas i skolan och brukas mot barn som misskötte sig på olika sätt. Detta förslag väckte emellertid motstånd. Bondeståndets ledamot H. Jansson som engagerat sig i detta ämne framhöll att agan var en olämplig metod, och han menade att bättre ”medel gifwas utan twifwel, att återföra barn till sina plikter, än att hudflänga dem.” Även J. J. Rutberg, även han från samma stånd, vände sig mot lärarens tillåtelse att aga sina elever. Han varnade för faran med denna ”tillåtelse (som) knappt sätter någon gräns för misshandlingen” och han menade även att agan var lika är ovärdig som olämplig.⁹¹

Waern från borgarståndet argumenterade även han för att skoltukten måste humaniseras. Han framhöll att denna typ av våld bidrog till att barnen förråades och han betonade vikten av att motarbeta det ”slafsinné” som därmed skapades och som syftat till att ”lifstiden igenom bibehålla hos armodets barn under husagan, corporalskäppen eller grymma brottmåls-lagar”. Den tiden var, framhöll han, förbi då man behärskade massorna genom att ingjuta fruktan, eftersom folket ”börja nu likväl att ana sitt mennisko-värde.”⁹² Som han såg det skulle folkun-

⁸⁸ Riksståndens protokoll: Borgarståndet Bd 3. 678, 1840.

⁸⁹ Riksståndets protokoll: Bondeståndet Bd 6. 367, 1840.

⁹⁰ Riksståndets protokoll: Riddare- och Adelsståndet Ad 1. 350, 1840-

⁹¹ Riksståndens protokoll: Bondeståndet Bd 1.290; Bd 6. 417, 1840.

⁹² Riksståndens protokoll: Borgarståndet Bd 3. 678, 1840

dervisningen alltså bidra till att – helt i enlighet med liberalismens ideal – omvandla undersåtarna till aktiva medborgare.

Den första folkskolestadgan

År 1842 kom, som sagt, Sveriges första folkskolestadga, som innebar att det i varje socken skulle finnas minst en skola med en godkänd lärare. Om det av ekonomiska skäl visade sig omöjligt att inrätta en fast skola kunde socknar gå samma om en ambulatorisk skola. I varje skoldistrikt skulle det finnas en skolstyrelse, där kyrkoherden var självskriven ordförande. Förslagen om fria val av ordförande genomfördes alltså inte. Lärarnas löner utbetalades till en del i natura, vilket avspeglar Sveriges agrara karaktär vid denna tid. I Stockholm och i stiftstäderna skulle lärarseminarier inrättas, vilka skulle stå under domkapitlens överinseende. Detta innebar att den kyrkliga kontrollen över skolväsendet bibehölls. Lärarkandidaterna fick inte vara straffade, och de skulle uppfylla vissa minimikrav på kunskaper som exempelvis förmåga att skriva och räkna. Vidare krävdes, även detta som en eftergift åt kyrkans krav, att de skulle kunna Luthers lilla katekes utantill.⁹³

Skolundervisningen skulle omfatta ämnena modersmål, kristendom och biblisk historia, matematik, geografi, sång samt gymnastik. De kunskapskrav som skulle ställas på barnen var anpassade efter social ställning och kön. Man skulle inte ställa samma krav på fattiga barn som på mer välbärgade, och för flickor gällde andra krav än för pojkar. Det övergripande målet var att alla barn skulle ha inhämtat tillräckliga kunskaper för att kunna delta i konfirmationsundervisningen. Lärarna skulle, vilket är intressant att notera, känna till växelundervisningsmetoden. De lärare som samtidigt var klockare skulle ha vissa medicinska kunskaper. Så skulle de bland annat kunna genomföra vaccination och åderlåtning. Dessa båda krav återspeglar den blandning av nytt och gammalt som präglade folkskolestadgan.⁹⁴

Tanken var att stadgan skulle genomföras på fem år, men bestämmelsen om att socknar skulle ha möjlighet att söka dispens antydde att lagstiftaren var väl medveten om att det hela skulle ta betydligt längre tid. Man ville genom stadgan att församlingarna själva skulle lösa betalningen av lärarens lön, dels genom skattepålagor till socknens medlemmar, men också genom skolavgifter för varje barn (fattiga barn undantagna). Men för att ekonomin inte skulle utgöra

⁹³ Aquilonius, 1942, sid 312–314.

⁹⁴ Ibid.

ett hinder skulle fattiga socknar ha möjlighet att anhålla om statsbidrag.⁹⁵ Beslutet om allmän stadga innebar varken folkundervisningens genombrott eller dess början. Det fanns gott om kryphål där församlingarna kunde slingra sig från att uppfylla de uppställda målen. Det fanns till exempel inte angivet något om skoltidens längd. Många församlingar väntade med att bygga skolor och infördes istället ambulander skolor, då de ansåg sig ha ekonomiska svårigheter som omöjliggjorde att stadgans mål genomdrevs.⁹⁶

1853 undervisades över 1/3 av Sveriges unga i hemmen, vilket visat sig ge dåliga resultat. Många av barnen som gick i skolan behövdes i arbetet på landet under långa perioder. Den sammanlagda längden på ett barns skolgång var på 1850-talet beräknad till ett år. I stadgan stod inget om skolutbildningens längd, inte heller angavs vilka pedagogiska metoder som skulle tillämpas. På lärarseminarierna förespråkades växelundervisning enligt Lancasters principer. Det var alltså inte en allmän folkskola som skapats i och med folkskolestadgan 1842, utan en möjlighet för de fattigare befolkningsskiktens barn att gå i skola. Det kom dock att dröja innan befolkningen kom att nyttja folkskolan fullt ut.⁹⁷

Sammanfattande analys och koppling till den teoretiska ramen, 1840

På 1830-talet hade liberala tankar slagit igenom i Sverige. Från flera håll restes krav på en reformerad och utbyggd skola som skulle erbjuda undervisning för barnen på landsbygden. Den undervisning som fanns ansågs vara bristfällig och otillräcklig. Kronprins Oscar engagerade sig i skolfrågan och framhöll vikten av nationell och religiös fostran. År 1840 lade regeringen en proposition i riksdagen. Förslaget innebar att församlingarna skulle införa folkskolor och att lärarseminarier skulle inrättas för att höja kompetensen hos lärarkåren. Kostnaden för underhåll av skolan samt lärarlön skulle bäras av församlingarna.

Propositionen fick ett blandat mottagande. Inom prästståndet fanns det flera som ställde sig tveksamma. Man ville ha större frihet för de enskilda församlingarna att utforma undervisningen i sin egen takt och utifrån de egna behoven. Debattörerna inom prästståndet underströk vidare föräldrarnas roll i barnens utbildning och fördelarna med det rådande systemet med hemundervisning. Skolor skulle ha en kompletterande funktion och träda in i de fall då hemundervisningen inte fungerade. Lennart Tegborg har pekat på att prästerna ställde sig tvek-

⁹⁵ Ibid.

⁹⁶ Tegborg, 2001, sid 250; Richardson, 2010, sid 54.

samma och i vissa fall direkt avvisande till förslaget om att införa en allmän folkskola, eftersom detta skulle öka deras arbetsbörda.⁹⁸ Detta framkommer tydligt i det material jag analyserat. Prästerna skulle vara ordförande i församlingens skolstyrelse och dessutom ha ansvar för skolans religionsundervisning.

Prästerna var långtifrån ensamma att bolla tillbaka ansvaret för barnens undervisning på föräldrarna. Även inom adelsståndet var det flera som ansåg att barnen borde undervisas i hemmet och att föräldrarna bar huvudansvaret för barnens uppfostran. Bönderna däremot välkomnade förslaget om att inrätta folkskolor men ansåg att staten borde ta större ekonomiskt ansvar. Vidare föreslogs att prästernas tionde skulle användas för finansieringen. I borgarståndet ställde man sig skeptisk till hemundervisningen, och flera ledamöter ifrågasatte föräldrarnas kompetens att undervisa barnen.

Synen på lärarutbildningen var inte så positiv ute i stånden som man skulle kunna tro. Bondeståndet ansåg lärarseminarierna onödiga och befarade att de skulle leda till stora kostnader för staten och ett överskott på lärare. Inom prästeståndet fanns också en ovilja mot lärarseminarierna, medan man inom adelsståndet kunde se både fördelar och nackdelar med denna typ av lärarutbildning. Inom både borgarståndet och bondeståndet framfördes förslag om att reducera kyrkans inflytande på undervisningen. Man ifrågasatte kyrkoherdens roll som ledare i skolstyrelsen och om prästens besök i skolan varje vecka var nödvändigt. I folkskolestadgan 1842 beslutades dock att den kyrkliga kontrollen över skolan skulle behållas, genom att kyrkoherden skulle vara självskriven ledare i skolstyrelsen.

Även formerna för barnens undervisning och fostran debatterades, och både från bonde- och borgarståndet riktades kritik mot skolagan. En av debattörerna i borgarståndet menade att den rådande skoltukten var förlegad och var ett sätt att fostra barnen till lydnad och underordning. Här framträdde en vision om att skolan skulle vara ett redskap för att fostra barnen till självständiga och aktiva medborgare. Mot dessa moderna röster från borgarståndet kan man ställa argumentationen inom de båda andra stånden, där skolundervisningen, vare sig denna utför-

⁹⁷ Isling, 1980, sid 95-95.

⁹⁸ Tegborg, 2001, sid 245. Under 1830-talet hade det väckts förslag om att låta lediga prästtjänster stå vakanta under en tid för att använda de frigjorda resurserna till att finansiera skolverksamheten, vilket väckte stort missnöje inom ståndet

des i hemmen eller i den planerade folkskolan, framställdes som ett redskap för att upprätthålla ordningen i samhället och motverka osedlighet och brottslighet.

Det finns en dualism i materialet från riksdagsåret 1840. Det går att se hur några få aktörer gör uttalanden som tyder på en vilja att skapa ett mer upplyst samhälle där folket skulle få utökade kunskaper och i förlängningen mer att säga till om. Det samhälle som dessa mer moderna förespråkare skissar på, ger folket större möjligheter att påverka sin situation inte bara genom ökade kunskaper utan också genom större tilltro till den egna förmågan. I förlängningen skulle folket genom medborgarutbildning kunna ifrågasätta den sociala ordning som elit-skiktet reproducerar. Argument som tyder på detta syns i borgarståndets protokoll. I detta för-dömer Waern att barnen uppfostras till lydnad istället för till aktiva medborgare. Som tidigare visats höjdes även röster för att avskaffa skolagan, som varit ett legitimt verktyg för att förtrycka och skapa en uppdelning av över- och underordning.

Det förefaller emellertid så att de mer moderna förespråkarna, de som vänder sig mot förslaget från riksdagen, verkar vara förhållandevis få. De står inte heller för en allmänt utbredd partilinje utan sticker troligtvis ut med sina argument. De lyfter fram sina ståndpunkter, men de verkar inte vinna gehör för dem.

För fattigvårdskommittén, Prins Oskar, och flertalet ståndsledamöter, är medborgarfostran inte lika viktigt som fostran mot moral och ordning. I ett samhälle som genomgår snabba förändringar anser istället det övervägande antalet ståndsledamöter att de kristna dygderna måste lyftas fram.

För att ett skolsystem ska fungera som reproducent av önskvärda normer och värderingar menar Bourdieu att det krävs suverän auktoritet, till exempel genom lagstiftad rätt att bedriva undervisningsverksamhet. I förslaget som diskuterades under riksdagsåret 1840 gavs folkskolan en auktoritär ställning. För även om det fortfarande var tillåtet att avstå folkskolans undervisning för hemundervisning skulle barnens kunskaper inför konfirmationen godkännas. Om dessa kunskaper inte var tillräckliga skulle barnet till skolan.

Utbildningens ideologiska funktion består enligt Bourdieu främst i att garantera återskapandet av samhällets normer och värderingar. I förslaget från 1840 skulle kristendomen få en central

roll i skolans uppbyggnad och utformning. Prästens roll som ordförande i skolstyrelsen och ansvarig för religionsundervisningen kan ses som en garant för att reproduktionen av maktstrukturerna skulle fungera. I sin nya roll fick prästen även möjlighet att kontrollera ifall samhällets rådande system av värden och normer genomsyrade undervisningen och kom folket till hjälp i skapandet av en gemensam referensram utifrån vilken individen skulle förstå sin kontext.

Skoldebatten under riksdagsåren 1865-1866

Tvåkammarriksdag och kyrkomöte

1865-1866 sammanträdde ståndsriksdagen för sista gången. Man ansåg att ståndsriksdagen inte längre motsvarade tidens krav och samhällets sociala verklighet. Representationsreformen kom att ge Sverige en tvåkammarriksdag där ekonomiska kriterier bestämde rösträtt. Detta hade länge varit ett huvudmål för den liberala oppositionen som önskade ersätta ståndsrepresentationen med ”personlighetsprincipen”, vilket innebar att enskilda individer, inte stånd, skulle företräda landets intressen. Den utökade rösträtten till andra kammaren kom att omfatta män som uppfyllde vissa ekonomiska krav, men i praktiken utestängdes fortfarande många bönder, samt alla jordproletärer, de flesta arbetare och hantverkare och lägre tjänstemän från delaktighet i politiken.⁹⁹

Styrelseskicket under ståndsriksdagens tid hade haft sin motsvarighet i Luthers tvåregementslära där Gud genom det andliga och världsliga regementet styrde tillvaron på jorden. Genom tillkomsten av tvåkammarriksdagen och kyrkomötet samt med de nya kommunallagarna 1862 kom samhället att delas upp i en civil och en kyrklig sfär. Därmed hade ännu ett steg i den samhälleliga sekulariseringsprocessen tagits.¹⁰⁰

1858 hade konventikelplakatet, vilket förbjöd alla religiösa sammankomster utanför statskyrkan, upphävts. Liberalerna som ville förpassa religionen från den offentliga sfären och göra den till en privat angelägenhet hade ställt krav på en modernare religionslagstiftning. 1860 antogs dissenterlagen vilken gav den troende rätten att gå ur Svenska kyrkan och gå över till

⁹⁹ Norborg, 1995, 87-89.

¹⁰⁰ Inger Hammar, *Emancipation och religion. Den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse ca 1860-1900*, 1999, sid 126.

ett annat av staten godkänt samfund.¹⁰¹ Religionens privatisering under 1860-talet fick konsekvenser även för folkskolans målsättning och organisation. Nya krav kom att ställas på bildning och man började tala om att bredda utbildningen och göra den mer praktisk.

Dessa förändringar påverkade givetvis riksdagsdebatten om skolfrågorna. Under 1860-talets första hälft dominerade fortfarande de ekonomiska frågorna som exempelvis handlade om lärarnas lönevillkor och pensioner, bidrag till fattiga socknar och eventuell utvidgning av statens anslag. Men under senare delen av 1860-talet framlades motioner i ämnen som tidigare diskuterats blygsamt, exempelvis utökandet av ämneskurser, vilken ställning de praktiska ämnena skulle få och hur utbildningen för flickor skulle organiseras. Motioner i dessa ämnen kom att beröra skolans fortsatta inriktning och målsättning. Under 1865-1866 års riksdag förekom inga större debatter om skolfrågorna, vilket kan ha berott på att ståndsledamöterna var upptagna med den kommande omstruktureringen av riksdagen.

Nya undervisningsämnena och mer praktisk inriktning

I riksdagsdebatten och de förslag och utlåtanden som presenterades under denna period upptogs frågan om nya undervisningsämnena och en mer praktisk inriktning på undervisningen stort utrymme. Trädgårdsskötsel var ett av de praktiska ämnen som kom att utvidga kunskapsmålen hos folkskolan under 1860-talet. I ett memorial från statsutskottet diskuterades ”huru trädgårdsskötseln lämpligast skulle kunna i vårt land befrämjas”. Man föreslog att det vid lärarseminarierna skulle anställas en fast lärare i ämnet, samt att det vid seminarierna skulle anläggas trädgårdar. Kostnaderna för dessa åtgärder förväntades bli överkomliga, eftersom både seminarieelever och skolbarn skulle hjälpa till med trädgårdsarbetet. Från regeringshåll påpekades att en ändmålsenlig trädgårdsundervisning vid seminarierna skulle ”mägtigt inverka till höjande af allmogens insikt i denna hushållningsgren och derigenom även af landets kultur”.¹⁰²

I statsutskottets utlåtande över ”folkskollärares undervisning i gymnastik- och militärofningar” diskuterades huruvida ekonomiska resurser skulle satsas på ämnen som skulle förbättra pojkarnas fysiska status och därmed stärka landets försvarsberedskap. Övningar i gymnastik och vapenföring ansågs också viktiga för att stärka nationalkänslan. 1860 hade regeringen

¹⁰¹ Norborg, 1995, sid 3,130-131 och 165.

¹⁰² I Stats-Utskottets Memorial N:o 66, 1865-66, 4 Saml. 1 Afd. 2 Band. Sid 15

tillsatt en utredning angående möjligheten att införa ”vapenföring och andra militärövningar” i pojkarnas skolundervisning och folkskolelärarna skulle utbildas för att kunna undervisa även i dessa. Under sommarmånaderna 1863 och 1864 inleddes förberedelser för denna militärundervisning och anslag på 20 000 riksdaler avsattes för detta ändamål. Det visade sig dock vara svårt att genomföra denna lärarfortbildning. I utlåtandet från stadsutskottet angående nya anslag konstaterades att endast en liten del av de resurser som avsatts för detta ändamål använts på rätt sätt, varför man hoppades att man med de nya anslagen skulle nå bättre resultat.¹⁰³

1865 framlade regeringen propositioner om införande av trädgårdsundervisning vid lärarseminarierna och gymnastik med militärövningar i folkskolan. Prästeståndet, borgarståndet och bondeståndet biföll båda förslagen utan debatt.¹⁰⁴ Även adelsståndet ställde sig bakom förslaget att införa gymnastik och militäriska övningar i folkskolan, men röstade emot införandet av trädgårdsundervisning på seminarierna då man ansåg att detta skulle bli alltför kostsamt.¹⁰⁵

C.F. Ridderstad från borgarståndet lade 1865 fram ett förslag som berörde militärövningarna i skolan. Även om denna motion kom att röstas ned av riksstånden visar den att idén att använda skolan som fosterländsk och militär fostrare börjat vinna gehör. I sin motion föreslog han att staten skulle låna ut gamla gevär så att man på seminarierna kunde öva exercis med riktiga vapen. Han ansåg vidare att det var lärarseminariernas skyldighet att förbereda de blivande lärarna för denna uppgift, vilket han menade var en viktig del i tidens folkuppfostran.¹⁰⁶

1865 framlade P. R. Bråkenhielm i adelsståndet en motion om anslag till undervisning i modellritning vid folkskolorna. Han menade att undervisningen i alltför hög grad var inriktad på mekanisk inläring av teoretisk kunskap och föreslog därför övningar och ämnen som har samband med och kan tillämpas på det praktiska livet. Vidare klagade han på att den kunskap som förmedlades i skolan stod ”utan inflytande på praktisk och sedlig förmåga”. Bråkenhielm ansåg med andra ord att skolundervisningen skulle göras mer inriktad på praktiska kunskaper, vilket skulle bidra till att öka skolans anseende hos allmänheten. De praktiska kunskaperna som här förordades var främst ritning av geografiska projiceringsmodeller.¹⁰⁷ Motionen är ett

¹⁰³ Ibid.

¹⁰⁴ Riksståndens protokoll: Prästeståndet Pr 4.330, 1865-66; Borgarståndet Bd 3.544 och Bondeståndet Bd 5.190, 1865-66.

¹⁰⁵ Riksståndens protokoll: Riddare- och Adelsståndet Ad 4. 654, 1865-66.

¹⁰⁶ Borgarståndets motioner 11 Saml. 3 Afd. N:o 121, 1865-66.

¹⁰⁷ Adels motioner 2 Saml. 1 Afd. N:o 34, 1865-66.

intressant exempel på den uppvärdering av praktisk kunskap som började göra sig gällande vid denna tid.

Kvinnan i offentligheten eller i den privata sfären?

Ett annat ämne som kom att debatteras under riksdagsåren 1865-1866 var kvinnans ställning i samhället. Utbildningen av kvinnorna kom att bli en brännande fråga. Sedan reformationen hade den lutherska synen på kvinnan och äktenskapet varit förhärskande. Under 1800-talet kom dessa ideal att upprätthållas bland annat genom kyrkan, hustavlan och nyttgåvor av lutherska skrifter. De som ville främja kvinnans offentliga ställning kom att utifrån luthersk liberalteologi söka en kvinnlig frigörelse. Man kom aldrig att gå till attack mot kyrkans könsroller utan valde istället att visa på andra alternativ som också stod på luthersk grund.¹⁰⁸

Enligt traditionell luthersk uppfattning skulle utbildningen för kvinnans del främst vara inriktad på att förbereda henne för uppgifter i hemmet. De lutherskt konservativa menade att kvinnans främsta roll var som moder, maka och husmoder, och att hon i hemmet skulle uppfylla sin kallelsegärning. Kvinnan var alltså inte välkommen i den offentliga manliga sfären. Kvinnosakskämparna strävade efter att förbättra flickornas utbildning och därmed deras möjligheter att träda ut i det offentliga livet. Man var emellertid noga med att poängtera att rollen som moder, maka och husmoder var naturlig för kvinnan men man ville samtidigt framhålla möjligheten till samverkan mellan det privata och offentliga. Den svenska kristna kvinnörelsens pionjärer har lyfts fram i en avhandling av Inger Hammar. Hon har försökt påvisa sambandet mellan religion och emancipation genom att studera förhållandet mellan de alltmer utvidgade verksamhetsområdena för kvinnor och de ideologiska ramarna som begränsat kvinnans verkningssfält till det privata.¹⁰⁹

De stora samhällsförändringarna som Sverige genomgick på 1800-talet kom också att påverka kvinnans situation i familjen, arbetslivet och i samhället. Ett stort kvinnoöverskott hade uppkommit i landet, giftermålsstatistiken pekade nedåt, och kvinnorna hade stora svårigheter på arbetsmarknaden. Den största delen ogifta kvinnor återfanns i städerna och den främsta för-

¹⁰⁸ Hammar, 1999, sid 78-79.

¹⁰⁹ Hammar, 1999, sid 18-19 och 125-128.

klaringen ligger just i svårigheterna att klara sig på arbetsmarknaden drev många kvinnor till städerna i hopp om bättre tillvaro.¹¹⁰

Redan i samband med folkskolestadgan framfördes önskemål om olika undervisningsplaner för flickor och pojkar, och tjugo år senare kom denna fråga återigen att ventileras. Under 1860-talet grundades lärarinneseminarier för kvinnor och man började diskutera om flickornas undervisning skulle särskiljas från pojkarnas. Det fanns riksdagsledamöter som menade att sockenundervisningen skulle delas upp i två grupper en för flickor och en för pojkar. Då skulle undervisningen kunna anpassas till krav som ställdes på vuxna kvinnor och män, och dessutom skulle man undvika möjligheter till sexuella kontakter mellan könen. Men det husmorsideal som föresvävade dessa förslagsställare motsvarade inte de nya kvinnoideal som börjat breda ut sig i städerna.¹¹¹

I en motion föreslog J. Rundbäck från bondeståndet att undervisning i, som han betecknade det, specifika kvinnosysslor såsom husliga göromål och handslöjder borde uppmuntras på seminarierna för lärarinnor. Han menade att allt för lite har blivit gjort för kvinnornas utbildning trots att de tillerkänts vissa medborgerliga rättigheter och tjänstebefattningar. Rundbäck ville att utbildningen för flickorna skulle vara mer praktiskt inriktad och att huvudmålet med flickornas skolgång skulle vara att förbereda dem för ”lifvet såsom husmoder och maka” och att inriktningen på deras utbildning skulle skilja sig från männens.¹¹²

Under 1860-talet började storfamiljen att upplösas och kom med tiden att ersättas av kärnfamiljen. Kvinnans gamla ansvarsområde ersattes alltmer av nya uppgifter och hon kom att behövas utanför hemmet. Detta bidrog till att de förslag som väcktes för att kvinnans utbildning skulle inskränkas och inriktas på hemsysselsättning, religion och läsning mötte skepsis. Motståndet mot undervisning i ”kvinnosysslor” var massivt i riksdagsstånden. Orsaken till denna skepsis kunde dock vara högst skiftande. I bondeståndet framhöll P. Östman att det redan ”gjort(s) mycket för kvinnans bildning, men man bör icke därför strecka sina fodringar för långt”. Han oroade sig för de kostnader som de föreslagna åtgärderna skulle medföra. Alla

¹¹⁰ Richardson, 1984, 71-72.

¹¹¹ Ange referens – Hammar?

¹¹² Bondeståndets motioner 11 Saml. 4Afd. N:o 307, 1865-66.

riksdagstånden röstade emot Rundbäcks förslag om specialinriktad undervisning för flickor.¹¹³

En kvinnoysselsättning utanför hemmet som var på frammarsch vid denna tid var lärarinneyrket. I landet fanns 1865 tre stycken folkskoleseminarier för utbildning av kvinnor. Dessa fanns i Skara, Strängnäs och Stockholm. Seminariet i Strängnäs hade upprättats 1860 och elevantalet hade stigit från 8 till 34. Under 1865 blev det bestämt att undervisningen i Strängnäs skulle upphöra och att nya elever skulle söka sig till seminariet i Stockholm. Detta föranledde två motioner med förslag om att seminariet skulle få fortsätta sin verksamhet. I motionerna argumenterades för att seminariet i Strängnäs var behövligt eftersom det fanns många kvinnor som var intresserade av utbildningen, man framhöll dessutom att Stockholm inte var lämplig undervisningsort för ”fruntimmer från landet” och att levnadskostnaderna där var dyrare.¹¹⁴

I debatten angående denna fråga vände sig häradshövdingen och rådmannen L. V. Henschen från borgarståndet mot att på detta sätt ”minska de alltför få befintliga undervisningsanstalterna för kvinnor”. Han framhöll att man istället för att avveckla borde satsa mer på denna typ av seminarier. Vidare uttryckte han stor tilltro till lärarinnornas förmåga att leda undervisningen i folkskolorna och han hade heller inget att invända mot ”att använda lärarinnor för den högre folkundervisningen”.

Inom borgarståndet vände sig de flesta debattörerna mot nedläggningen av seminariet i Strängnäs och ett par ledamöter föreslog dessutom att man skulle upprätta ett seminarium i Visby.¹¹⁵ Även inom prästståndet opponerade sig flera ledamöter mot nedläggningen. Men här var skälet i första hand att man ansåg det olämpligt med samundervisning mellan könen. Så framhöll Wilhelm Gumaelius att ”man ej bör undervisa gossar och flickor i samma skolor. Skulle denna åsikt göra sig gällande, blefve behovet af lärarinnor mycket stort.”¹¹⁶ Men trots det stora intresset som här visades för att bevara seminariet i Strängnäs avslogs motionen med hänvisning till att man inte ansåg behovet vara tillräckligt stort och att det fanns en risk för överproduktion av lärare.

¹¹³ Riksståndets protokoll: Bondeståndet Bd 3.427, 1865-66; Riddare- och Adelsståndet Ad 3.486, 1865-66; Riksståndets protokoll: Prästerstånde Pr 3.306 och Borgarståndet Bo 2.873, 1865-66 .

¹¹⁴ Prästerståndets motioner 11 Saml. 2 Afd. N:o 100 och Bondeståndets motioner 11 Saml. 4 Afd. N:o 61, 1865-66.

¹¹⁵ Riksståndets protokoll: Borgerståndet Bd 3.482, 1865-66.

¹¹⁶ Prästeståndets protokoll 4.284.

Sammanfattande analys och koppling till den teoretiska ramen, 1865-1866

Under 1860-talet hade religionen kommit att privatiseras alltmer. Detta kom att påverka folkskolans organisation och målsättning. Krav kom att ställas på en bredare utbildning med alltmer praktiska inslag. Ett förslag lades fram om att trädgårdsskötsel skulle utöka folkskolans kursplan. Gymnastik och militärövningar var ett annat ämne som man ville införa i folkskolan för att stärka nationalkänslan och beredskapen ute i landet. Detta nya ämne som lanserades stämmer väl överens med den storsvenska nationalismtanken som tog sig uttryck runt 1850- och 1860-talen.

En forskare som studerat hur nationalfostranstanken kom sig till uttryck under mitten av 1800-talet är Anne Berg. Hon har studerat både folkskolan och de de läsföreningar som bildas för att nå ut till allmogens vuxna män med sitt budskap om nationell fostran. Målet med fostran var att skapa en lojalitet mot staten och kungen, men också att allmogen skulle se sitt sammanhang genom att visa på religiösa, kulturella och moraliska mönster. Svenskheten kopplades samman med arbetsamhet, fredlighet mot kungen och samhället, en uppslutning i de gemensamma värdena i religionen och sederna.¹¹⁷ Det intressanta i sammanhanget är att det går att dra paralleller mellan hennes forskning och nationalfostran i folkskolan. Många av de idéer som fördes ut i de läsföreningar hon undersökt går att spåra även i riksdagsledamöternas diskussioner om folkskolans nya riktning mot nationalfostrare. Som jag kunnat visa ställde sig samtliga stånd positiva till förslagen om införande av nationalfostran i folkskolan. De nya bildningsarkitekterna ville, menar Berg, höja folkets bildningsnivå som ett led i samhällets reformering och liberalisering.¹¹⁸ Detta framträder till i viss mån även i mitt material, även om flertalet debattörer verkar ha haft mer kortsiktiga mål för ögonen.

Kvinnans roll i samhället kom att diskuteras under riksdagsåret 1865/66. Redan under 1840-talet hade det föreslagits olika ämnesinnehåll för flickor och pojkar i folkskolan. Enligt förslaget var det viktigare för flickorna att i sin utbildning inrikta sig mot sina framtida uppgifter som husmoder och maka än att förberedas för yrkesverksamhet utanför hemmet. Detta förslag vann dock inte ständernas bifall, vilket dels berodde på oro för kostnaderna, dels på att det

¹¹⁷ Berg, 2008 sid 57-58, 60-64.

¹¹⁸ Berg, 2008, sid. 60, 72-73.

ansågs obehövt att göra sådana satsningar på flickors utbildning. Däremot grundades en rad lärarinneseminarier. Det fanns, som Richardson framhållit, behov av att finna nya verksamheter för kvinnorna, vars situation förändrats som en följd av den pågående samhällsomvandlingen.¹¹⁹ Men dessa förändringar fick fullt genomslag först efter den period som här behandlas. I samband med debatten om en nerläggning av lärarinneseminarier i Strängnäs var det flera ledamöter som talade sig varma för kvinnornas förmåga att leda undervisningen i folkskolorna. Det fanns alltså redan under denna period en viss acceptans för att kvinnor skaffade sig en utbildning som gjorde det möjligt för dem att verka utanför hushållets ramar.

Det märks i riksdagsdebatten hur kvinnans roll inte är helt fastslagen. De gamla ansvarsområdena ersattes med nya uppgifter och kvinnan var inte längre lika självklart knuten till hemmet. Giftermålsfrekvensen sjönk samtidigt som kärnfamiljen allt mer ersatte storfamiljen. Ledamöterna som ansåg att lärarinneyrket var en passande sysselsättning för kvinnor tyckte även att nedläggningar av lärarinneseminarier var en dålig idé. Genom att uppmuntra kvinnorna i deras kamp mot nya positioner öppnar riksdagsledamöterna för en större framtida samhällsförändring. Lärarinnor skulle kunna ses som en ny kvinnlig förebild för uppväxande generationer. De normer och värderingar som Bourdieu menar är tongivande för ett samhälles fortbestånd skulle kunna personifieras av lärarinnan. En kvinna som skulle kunna ge en ny referensram utifrån vilken barnen ges tillfälle att tolka sina egna möjligheter, framtidsutsikter, beteenden och förväntningar.

Bourdieu har försökt visa på hur utbildningssystemet genom sin anpassningsförmåga har varit med och bidragit till större samhällsförändringar. Under riksdagsåret 1865/66 har det material jag analyserat visat på hur ledamöterna talar för att stärka nationalkänslan och beredskapen ute i landet. De kristna värdena har under denna period också fått en mindre central roll än tidigare. De rådande strukturerna bevaras således, men det är genom att till viss del ändra i värden och normer som tidigare varit dominerande. Genom undervisning i gymnastik och militärövningar ville samhällets elitskikt nå ut till folket med sina nya satsningar, men protokollen jag granskat visar på att endast en liten del av de resurser som tidigare avsatts till detta verkligen hade använts på ändamålsenligt sätt. Trots att de ekonomiska bidragen använts på andra saker låter sig riksdagsledamöterna inte sig avskräckas utan hoppas istället att de nya

¹¹⁹ Richardson, 2010, sid 71-72.

anslagen ska ge bättre resultat. Att riksdagsstånden ansåg det nya förslaget om gymnastik och militärovnig viktigt förstår man, då samtliga stånd godkände detta utan debatt.

4. Sammanfattande analys

Syfte med denna uppsats var att redogöra för hur diskussionen gick i riksdagens olika stånd kring frågan om allmän folkundervisning. Jag utgick från tre nedslag på 1800-talet; 1823, 1840 och 1865/66. Jag ville se vilka argument som framfördes och hur dessa argument förändrades över tid, dessutom ville jag spåra vilka intressen och ideal som låg till grund för diskussionerna.

- Följande frågeställningar har varit utgångspunkten i undersökningarna: på vilket sätt kom de stora samhällsförändringarna under 1700-talets slut och 1800-talet att påverka debatten om och utformningen av folkbildning? Går det att se kopplingar mellan liberalismens genombrott, de sociala omvälvningarna i samhället, förändringarna på det religiösa planet, nationaltankarnas genombrott och hur ståndsledamöterna debatterar kring folkskolefrågan?
- Vilka mål fanns för hur folkskolan skulle organiseras och byggas upp?
- Vad var man överens om inom stånden, och mellan stånden och vilka motsättningar förekom?

För att bättre kunna analysera hur det traditionella bröts mot det moderna har jag använt Bourdieus reproduktionsteori, vilken tar sikte på utbildningsväsendets betydelse för att legitimera det bestående men också som en viktig faktor för social förändring. Denna teori bygger mycket förenklat på att det finns ett litet elitskikt i samhället som vill bevara rådande maktstrukturer genom att använda de mekanismer i samhället som överför normer och värderingar till nya generationer. Bourdieu menar på att utbildningssystemet är viktig förmedlare av sociala, ekonomiska och kulturella normer. Utbildningens ideologiska funktion blir då ett sätt att legitimera och upprätthålla den ordning som redan finns i samhället. Denna funktion framträder tydligt i min undersökning liksom kampen mellan olika grupper och vilka konkreta uttryck detta skulle ta sig.

Under 1800-talet skedde stora förändringar på många plan i samhället. Befolkningsökningen ledde till ekonomisk omvandling, proletarisering och förändringar av sociala strukturer. Ståndssamhället ersattes av konstitutionella politiska system med stegvis utökad rösträtt, och religionen upphörde successivt att vara samhällets gemensamma värdegrund och fundament.

Liberalismen gjorde sitt segertåg genom Europa och med den också tanken att religion skulle vara en privatsak och därmed förpassas till den privata sfären. Även alternativa religiösa riktningar uppstod i väckelsereligionerna. Samhällets förändring märks också i hushållssystemets begynnande sönderfall och i debatten om kvinnans nya roll som familjeförsörjare utanför hemmet. Grunderna för det moderna samhället kom att formos under denna brytningstid. Detta visade sig inte minst på utbildningsväsendets område. Jag har valt att studera dessa förändringar så som de avspeglade sig i den svenska debatten om folkundervisningen från 1823 till 1865/66.

Under den period jag valt för min undersökning bestod den svenska riksdagen fortfarande av fyra stånd. Mitt syfte har varit att redogöra för och analysera hur man inom de fyra stånden argumenterade i skolfrågan, vilka intressen och ideal de företrädde, vilka skillnader som fanns och vilka förändringar som kan iakttagas.

Den stora befolkningsökningen gjorde att ökade krav ställdes på bönderna vilka behövde skapa ett effektivare och mer rationellt jordbruk. Bönderna kom således att bli intresserade av mer avancerad och bredare utbildning. Samtidigt som man önskade utvidgad utbildning ansåg man inom ståndet att församlingarna inte hade ekonomiska möjligheter att införa allmän folkskola utan hjälp av ekonomiska bidrag. Följden blev en avvaktande inställning i folkskolefrågan även om man på ett tidigt stadium framförde kritik mot både staten och kyrkan för att de inte ha tagit större ansvar för uppbyggnaden av folkutbildningen. Kunskapsmålen som ställdes inom bondeståndet gick utöver de traditionellt religiösa. Man poängterade vikten av medborgerlig fostran och allmänna kunskaper. Sammanfattningsvis kan bondeståndets ställningstagande i skolfrågan beskrivas utifrån en dragkamp mellan en önskan att reformera undervisningen utifrån de nya kraven som ställdes och en rädsla inför den nya organiseringen och de omkostnader dessa kom att innebära.

Reformeringsviljan hos bondeståndet kan tolkas som en strävan mot att genomföra förändringar i den rådande samhällsstrukturen. Det var en samhällsstruktur som Bourdieu menade var viktig för att det befintliga samhället skulle bestå. Genom att låta befolkningen ta del av ett utökat kunskapsutbud skulle man ge dem nya referensramar, nya möjligheter att se på sin situation och plats, omtolka och ställa större krav. Krav som skulle kunna gälla deras ekonomiska, politiska och sociala situation. Vissa av de krav som lyfts inom bondeståndet går emot

Bourdieu's reproduktionsteori och är mer nydanande och har ett vidare syfte än enbart bevarande.

Isling har skrivit en del om hur bondeståndet ställde sig till kraven på medborgarfostran, men han har dock inte samma tidsmässiga nedslag som jag har haft. Inför det förslag som lanserades 1809 om satsningar på förnyad medborgarfostran ställde sig bondeståndet likgiltigt. På 1830-talet skedde en viss omsvängning inom ståndet, då Per Sahlström menade på att en förbättrad utbildning skulle vara vägen till frigörelse och ökat oberoende för allmogen. Anders Danielsson i bondeståndet tog till sig Sahlströms idéer och yrkade sedan själv på införande av obligatorisk skola åtskild från kyrkan. Isling framhåller dock att det rör sig om ett fåtal ledamöter inom ståndet som arbetar för att bredda utbildningen och införa allmän skola. Skolfrågorna hade således inte någon större förankring inom ståndet och vid riksdagen 1840-41 kom flertalet ledamöter från bondeståndet att gå emot förslaget om allmän folkskola med motiveringen att barnen behövdes på gårdarna och socknarna inte hade de ekonomiska möjligheter som krävdes.¹²⁰ Islings resultat gällande bondeståndets inställning till folkskolan stämmer väl överens med mina iakttagelser.

Även om mitt material visar att det inom bondeståndet fanns flera tongivande ledamöter som var för skolans reformering och en utökad medborgarbildning, går det samtidigt att se hur en majoritet av ståndet förespråkade är av en annan linje. De ställde sig ytterst tveksamma till att lagstifta kring införandet av fasta skolor. Huvudargumentet var att det skulle bli alltför kostsamt för befolkningen på landet. Istället ville reformmotståndarna istället pressa priset på omkostnaderna för folkskolan genom att införa ambulatoriska skolor, minska kravet på skolans kunskapsmål, kräva mindre lön av läraren. Utifrån de resonemang som förts inom ståndet och de beslut som fattades i frågan blir det svårt att se hur bondeståndet skulle verka för att ge befolkningen nya tolkningsramar. Den minimumskola som förespråkas ger få möjligheter att ifrågasätta den sociala och politiska ordning som redan fanns i samhället. Den ger inte heller nya referensramar för att tolka sina erfarenheter eller förmågor att lyfta sig ur den verklighet de befann sig i. För att skolan ska fungera som reproducent menar Bourdieu dock att utbildningen är tvungen att ha suverän auktoritet genom lagstiftad rätt, något som majoriteten av bondeståndets ledamöter inte var intresserade av, då de istället ville ha större möjlighet för varje församling att själva besluta om utbildningens organisation.

Inom adelsståndet var det svårt att finna enighet i skolfrågorna. Det fanns ledamöter som var pådrivande liberaler, vilka väckte motioner om utbyggnad av folkundervisningen. Den vanligaste uppfattningen i skolfrågan var dock av mer traditionsbunden natur. Man ville med folkundervisningen ge vanligt folk en rudimentär bildning inriktad på kristendomskunskap och träning inför det framtida arbetslivet. Skolans målsättning skulle vara att bibehålla de kristna värdena i samhället och man ville även att prästens ställning i skolan skulle stärkas. Inför förslagen om bredare ämnesinnehåll och allmän medborgarfostran ställde sig många ledamöter från adelsståndet avvisande och inträdde istället för yrkes- och religionsbildningen. Denna traditionsbundenhet kan ses som ett exempel på den strävan att reproducera redan befintliga normsystem, som Bourdieu talar om, och att värna den bestående samhällsordningen.

Inom prästståndet betraktade man folkskolan som en möjlighet att nå ut till befolkningen. Genom folkskolan såg man en möjlighet till allmänt deltagande. Det fanns tidigt en rädsla inom ståndet att man inte nådde ut till folket i tillräcklig mån. Undervisningen skulle inriktas på att förmedla kristendomskunskap och samtidigt inpränta moral och dygd i enlighet med det lutherska normsystemet. Man förhöll sig avvisande till önskemålen om en bredare bildning med mer allmän inriktning med hänvisning till att det bland befolkningen redan finns tillräcklig kunskap och medborgarfostran. Skolans mål skulle alltså vara att förmedla kristen tro och moral. Inom ståndet förekom också uppfattningen att man med folkskolan skulle kunna nå ut till hela familjen. Skolans undervisning var då inte enbart till för barnen utan man hoppades kunna nå ut till hela familjen med den moraliska folkuppfostran. Folkskolan skulle då kunna bli ett sätt för kyrkan att befästa sin position i samhället och samtidigt som de nya kraven på tillsyn av elevernas kunskaper skulle kunna ses som en ny kontrollapparat som skulle ersätta husförhören.

Under 1840 års riksdagsförhandlingar engagerade sig många ledamöter för hemundervisningen, främst ledamöter från adelsståndet och prästeståndet. Man ville bibehålla den gamla traditionen med föräldraundervisning. Liksom hemundervisningens resultat dittills kontrollerats genom husförhören skulle de nu granskas av den prästledda skolstyrelsen, som på detta vis kunde styra barnens inläring och undervisningens upplägg. Om barnen inte uppfyllde de

¹²⁰ Isling, 1973, sid 13, 20, 22.

krav som stod i folkskolestadgan kunde förvisso skolstyrelsen tvinga barnen till skolan, men inom stånden satte man trots allt hemundervisningen framför skolundervisningen.

Isling har visat att det inom prästerståndet skedde en avgörande åsiktsförändring från en starkt bromsande hållning i utbildningsfrågorna till ett nyvunnet intresse för införandet av allmän folkskola runt 1840. Denna omsvängning kopplar han samman med en upplevd social misär och en stor oro för att det rådande utbildningssystemet inte längre fungerade tillfredsställande. Folkskolan kom då att bli ett nytt redskap för att råda bot på dessa missförhållanden och samtidigt befästa kyrkans ställning.¹²¹

Min forskning visar likt Tegborgs hur ledamöter från andra stånd gjorde gällande att folkskolans införande skulle ske med hjälp av ekonomiska bidrag från församlingarna. Uppfattningen hos framförallt bondeståndet var att prästerna skulle ta större ansvar för skolans uppbyggnad och undervisning. Detta hot om ökad arbetsbörda, tillsammans med nya ekonomiska krav på församlingarna, tror jag var skrämmande för prästerna. Materialet jag analyserat lyfter istället fram en tvekan inför folkskolorna som bottnade i en rädsla för att gå miste om föräldrarnas hemundervisning. Kanske var det mer accepterat för prästerna att lyfta fram skolans närvaroplikt som ett hot mot hemundervisningen än oron för sin egen arbetssituation och församlingens ekonomiska förutsättningar.

Reformförslag som pekade i riktning mot det moderna samhället kom framförallt från liberalt håll, och även om liberala förespråkare återfanns på många håll kan vi i skolfrågorna finna en större reformeringsvilja hos somliga stånd än hos andra. Idén om medborgaren som en framtida aktiv samhällsmedborgare och kravet på en reformering av det bestående samhällssystemet hade många anhängare inom borgarståndet. Borgarna hade visserligen ekonomisk makt men kämpade för utökade rättigheter på det politiska planet. Viljan att ifrågasätta gamla ideal märks i en rad frågor som berör folkundervisningen. Borgarståndet kom till exempel att i skarpa ordalag kritisera den kroppsliga agans förekomst i skolan. Detta kan sättas i samband med debatterna om en humanisering av strafflagstiftningen, och en humaniserad strafflag med avskaffande av spöstraff infördes 1863.¹²² Flera ledamöter inom borgarståndet ställde sig även tveksamma till om den traditionella hemundervisningen verkligen var så bra som de mer trad-

¹²¹ Isling, 1973, sid 26.

¹²² Richardson, 2010, sid 49.

itionsbundna grupperna hävdade, och man ifrågasatte om föräldrarna verkligen hade den kompetens som krävdes för att ge en allsidig undervisning som motsvarade tidens krav. Medborgarfostran och föräldraundervisning ansågs med andra ord svåra att förena.

Medan man inom adelsståndet satte stor tilltro till skolans förmåga att skapa ordning och förmedla kristen moral i ett alltmer våldsbenäget samhälle, var man inom borgarståndet inte lika övertygad om att de kristna idealen var samhällets räddning. Man inträdde här för en samhällsordning där religionen inskränktes till den privata sfären. Det fanns till och med de inom ståndet som uttalade sig för skolans emancipation från kyrkan och som ifrågasatte kyrkoherden som självskriven ordförande i skolstyrelsen.

Med folkskolestadgan från 1842 kom dock det rådande sambandet mellan skolan och kyrkan att bekräftas och befästas. Kyrkans fortsatta inflytande märks bland annat i kristendomens erkännande som skolans viktigaste ämne, prästens uppsyningsrätt över religionsundervisningen i skolan, kyrkoherdens roll som självskriven ordförande i skolstyrelsen och den grundläggande utbildning inför nattvardsläsningen som ingick i skolundervisningen. Riksdagsmajoriteten såg till att det nya folkundervisningssystemet inte skulle medföra förändringar som ruckade på gamla föreställningar och ideal utan att det traditionella normsystemet kunde upprätthållas och, för att åter anknyta till Bourdieu, reproduceras.

Under slutet på 1850-talet hade klimatet i samhället förändrats på en rad olika plan. Framförallt hade liberala åsikter vunnit ökat insteg i ledande kretsar. Även om kyrkans inflytande över skolan hade stärkts genom folkskolestadgan medförde de nya kommunallagarna ett första steg att togs mot en boskillnad mellan stat och kyrka, vilket kan tolkas som ett uttryck för samhällets begynnande sekularisering. Nästa steg togs med ståndsriksdagens avskaffande som innebar att kyrkan som korporation, representerat av prästerskapet, inte längre hade något inflytande över rikspolitiken. Däremot behöll den nya tvåkammarriksdagen sitt inflytande över kyrkan, och det nya kyrkomötet hade ingen egen beslutsrätt ens över kyrkliga angelägenheter utan endast vetorätt.

Inom skolans värld kom de liberala idéerna att innebära förändringar; en förskjutning från de kyrkliga undervisningsämnena påbörjades och man började även poängtera den praktiska erfarenhetens värde. Regeringen framlade förslag om trädgårdsundervisning på lärarseminarier-

na då man ville främja kunskapen i detta ämne. Även gymnastik och militärövningar ansågs viktiga för skolan under denna tid. Genom att införa gymnastik och militäriska övningar i skolan hoppades man på att kunna stärka fosterlandskänslan och samtidigt stärka landets försvarskraft. Detta kan ses som ett led i utvecklingen där nationalkänslan successivt kom att komplettera den kristna religionen som ett sammanhållande band.

Kvinnans framtida roll i samhället var en aktuell fråga under 1860-talet. Storfamiljens upplösning och det ökade behovet av kvinnlig arbetskraft utanför hemmet ledde till att kvinnans ställning stärktes. Inför den nya situationen framträdde två åsikter om kvinnans framtida roll. De radikala liberalerna önskade, inte minst av ekonomiska skäl, stärka kvinnans juridiska ställning och ge henne tillträde till den offentliga sfären. För att klara de nya arbetsuppgifterna var det, menade man, viktigt med en bred och grundläggande utbildning för kvinnor såväl som för män, och man ansåg det viktigt att kvinnorna förbereddes för ett aktivt deltagande i det offentliga livet. De konservativa hade en motsatt uppfattning i frågan om kvinnans roll i samhället och hennes bildning. De ville värna om den gamla husmodersrollen. Man skyllde det moraliska förfallet i samhället på att de traditionella könsrollerna hade upplösts allt för mycket och ville hejda denna utveckling genom att förhindra att kvinnans juridiska ställning stärktes. Man inträdde för en målinriktad kvinnoutbildning med fokus på religion och hemsysslor för att så leda kvinnan och i förlängningen även samhället på rätt väg igen.

I denna uppsats har jag lagt stor vikt på aktörerna bakom olika förslag och argumentationen i folkskolefrågorna som togs upp i riksdagen. Jag har även försökt kartlägga den sociala ordningen och de strukturer som förekom i samhället, men mest har jag koncentrerat mig på en eventuell förändring av dessa strukturer. Utifrån uppsatsens mål att undersöka folkundervisningens målsättning och organisering har jag kunnat konstatera att det skedde vissa förändringar i den organisatoriska uppbyggnaden men att det fanns en stark kontinuitet vad gällde undervisningen mål och syfte.

Under riksdagen 1823 förekom en stor skepsis mot införande av allmän folkundervisning; de flesta riksständerna var av den uppfattningen att tiden ännu inte var mogen för några allmänna åtgärder. Det förekom även åsikter om att den bildningen som fanns var fullt tillräcklig och uppfyllde de krav som samhället ställde. Liberalt radikala framförde idéer om medborgarfostran och en reformerad och allmän skola, men dessa förslag kom inte att vinna gehör förrän tjugo år senare. På 1840-talet stod samhället mitt i brytningen mellan moderna liberala idéer

och mer traditionella. Då liberala föreställningar vann alltfler anhängare inom fyrståndsriksdagen blev det nu möjligt att fatta beslut om att införa en allmän folkskola. Till sin uppbyggnad och målsättning kom den nya skolan snarast att representera de traditionella värdena i samhället, och skolans anknytning till kyrkan fastslogs uttryckligen. Under den tidiga folkskolans uppbyggnadsskede förekom en dragkamp mellan företrädare för det traditionella och det moderna. Under 1860-talet fattade riksdagen beslut som innebar ett avsteg från den traditionellt kristna målsättningen genom att införa nya kunskapsämnen och genom en starkare betoning på det fosterländska nationella. Så inleds den process där nationen kom att träda i religionens ställe som en gemensam värdegrund. Moral och lydnad var exempel på egenskaper som betonas i skolan under hela perioden, nationalkänsla något som blev viktigt under 1860-talet.

Däremot kom inte idén om medborgarfostran att vinna någon större genomslagskraft i skolan under den här aktuella perioden. Det är därför svårt att se folkskolan som en institution som verkade för att skapa ett upplyst och medvetet folk som på sikt skall fungera som politiska väljare. Det är lättare att se hur de traditionella värdena även fortsättningsvis kom att prägla skolans målsättning. Det kan konstateras att vissa politiska företrädare har varit mer moderna i sina tankegångar än andra, det har emellanåt varit svårt att dra generella slutsatser rådande hela riksdagsstånd eftersom det funnits både reformivrare och de som hållit på det mer traditionella. Man kan även förstå hur de ekonomiska förutsättningarna varit med och påverkat argumentationen.

Mitt arbete med uppsatsen har väckt mitt intresse för de undervisande lärarinnorna, en yrkesgrupp som uppstod under 1800-talet. Att undersöka deras situation samt koppla samman detta med tidigare forskning om kvinnans ställning i samhället skulle vara en spännande forskningsuppgift. Det har varit intressant arbete att studera vilka argument som användes i debatten kring folkskolans uppbyggnad och organisation. Här framträder det tydligt hur idétrender och samhällstendenser påverkat ledamöternas sätt att argumentera för sina ståndpunkter i riksdagen. Det är lätt att dra paralleller mellan 1800-talets krav på förändrad skola och de omvälvningar den svenska skolan genomgår idag. Då som nu har samhället genomgått stora förändringar och det efterfrågas nya kvaliteter av eleverna som passerar genom skolsystemet. Det är med spänning jag följer de nya möjligheterna och utmaningarna skolan står för idag.

5. Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

Ståndsriksdagens protokoll jämte bilagor 1823-1866

Litteratur

Aquilonius, Klas, *Svenska folkskolans historia; band 2*, Stockholm 1942

Berg, Anne, ”Skapandet av en nationell gemenskap. Patriotisk bildning för underklassen i decennierna kring 1800-talets mitt”: *Årsböcker i svensk undervisningshistoria*, Uppsala 2008

Berner, Boel, *Skola, ideologi, samhälle; ett kommenterat urval av franska utbildningssociologiska texter av Bourdieu/Passeron, Baudelot/Establet, Poulantzas*, Stockholm 1977

Bexell, Oloph, *Kyrkor i Sverige. Kyrkans liv. Introduktion till kyrkovetenskapen*, Uppsala 2001

Björklund, Stefan, *Oppositionen vid 1823 års riksdag: jordbrukskris och borgerlig liberalism*, Uppsala 1964

Bourdieu, Pierre, *Homo Academicus*, Eslöv 1996

Carle, Jan, ”Pierre Bourdieu och klassamhällets reproduktion”: Per Månsson (red.) *Moderna samhällsteorier. Traditioner riktningar teoretiker*, Stockholm 1998

Carlsson, Sten, ”Ståndsriksdagens slutskede (1809-1866)”: Nils Stjärnquist (red.), *Riksdagen genom tiderna*, Stockholm 1985

Cipolla, Carlo M, *Utbildning och utveckling*, Lund, 1970

Enefalk, Hanna, ”Hurtiga gossar blir raska soldater. Något om folkbeväpningstanken i och utanför skolan från och med 1860-talet”: *Det mångsidiga verktyget*, Redaktör Anna Berg och Hanna Enefalk, Västerås 2009

Gerger, Torvald, *Utbildning och samhälle: elevrekrytering till folkskolan under 1800-talet och till högre skolsystem under 1940-, 1950- och 1960-talen*, Stockholm 1978

Gerger, Torvald och Hoppe, Göran, *Utbildning och samhällets organisation: allmänt synsätt, syfte och undersökningsuppläggning*, Stockholm 1978

Graninger Göran och Tägil, Sven, *Historia i centrum och periferi*, Lund 1973

Hammar, Inger, *Emancipation och religion: den svenska kvinnorörelsens pionjärer i debatt om kvinnans kallelse, ca 1860-1900*, Stockholm 1999

Hammarström, Ingrid, *Ideologi och socialpolitik i 1800-talets Sverige: fyra studier*, Uppsala 1978

Hettne, Björn, Sörlin Sverker, Östergård Uffe, *Den globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid*, Stockholm 1998

Isling, Åke, *Samhällsutveckling och bildningsideal: skolpolitiska längdsnitt och strukturskisser*, Stockholm 1973

Jarlert, Anders, ”Det ’långa’ 1800-talet som en andra konfessionell tidsålder”: Nåd och sanning. *Församlingsfakulteten 10 år*, Redaktör Imberg, Rune & Johansson, Torbjörn, Göteborg 2003

Anders, Jarlert, ”Fostran till man. Positionsförändringar i svensk katekesundervisning från 1600-tal till 1800-tal i möte med verkligheten. Ett forskningsuppslag”: *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Red. Anne Marie Berggren, Stockholm 1999

McKay, John P, Hill, Bennett & Buckler, John, *History Of World Societies*, Boston 1996

Neidenmark, Thomas, *Pedagogiska imperativ och sociala nätverk i svensk medborgarbildning*, Stockholm 2011

Norborg, Lars-Arne, *Sveriges historia under 1800- och 1900-talen: svensk samhällsutveckling, 1809-1996*, Stockholm 1995

Petterson, Lars, *Frihet, jämlikhet, egendom och Bentham : utvecklingslinjer i svensk folkundervisning mellan feodalism och kapitalism, 1809-1860*, Stockholm 1992

Richardsson, Gunnar, *Svensk utbildningshistoria. Skola och samhälle förr och nu*, Lund 2010 (1984)

Richardsson, Gunnar, *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år*, Stockholm 1992

Sandin, Bengt, *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan: folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*, Lund 1986

Tegborg, Lennart, *Kyrka och skola 1809-1865*, i *Sveriges kyrkohistoria. Romantikens och liberalismens tid*. Redaktör Jarlert, Anders, Stockholm 2001

Ödman, Per-Johan, *Kontrasternas spel en svensk mentalitets- och pedagogikhistoria*, Stockholm 1995

Bilaga

Folkskolestadgan från 1842¹²³

1. I varje stadsförsamling och varje socken på landet skulle finnas minst en, helst fast, skola med godkänd lärare. I vissa fall kunde flera församlingar inom ett pastorat gemensamt inrätta en skola. Där man av ekonomiska eller andra skäl inte kunde ordna med fast skola, skulle undervisningen skötas i flyttbara skolor, även då med behöriga lärare. Skolor enligt dessa bestämmelser skulle vara inrättade över hela landet inom fem år efter stadgans utfärdande.
2. En skolstyrelse under kyrkoherdens ledning skulle tillsättas i varje skoldistrikt. Varje distrikt ålades att skaffa lokaler för sina skolor.
3. Varje examinerad och antagen lärare skulle som lön erhålla minst sexton tunnor spannmål, varav åtta in natura samt åtta i pengar till ett belopp av 53 R:dr 16 sk B:co. Församlingen skulle också förse läraren med tjänlig bostad och nödigt bränsle samt åt honom anskaffa sommarbete och vinterfoder för en ko eller i stället för detta minst värdet av två tunnor spannmål. Där så kunde ske, skulle läraren också få förfoga över mark för eget bruk och som medel för undervisningen i trädgårdsskötsel och trädplantering.
4. Till lärares lön skulle, där andra medel ej fanns, uttas dels ett årligt bidrag av minst två, högst sex skillingar B:co av varje skattskyldig person i församlingen, dels en skolavgift för varje barn, som gick i skola. Från skolavgiften var dock de fattigaste barnen befriade. Om någon församling på grund av fattigdom inte kunde avlöna lärare, kunde statsbidrag erhållas efter ansökan och prövning. Utgifterna för skolväsendet skulle bäras av hela skoldistriktet gemensamt, såvida inget annat blev överenskommet.
5. I huvudstaden och i stiftsstäderna skulle med statliga medel inrättas lärarseminarier genom domkapitlets försorg. För inträde i seminarium krävdes betyg om god frejd¹²⁴ och anständig vandel¹²⁵, färdighet att innantill läsa svenskt och latinskt tryck, att skriva, räkna de fyra räknesätten i hela tal samt att utantill kunna Luters lilla katekes med den antagna förklaringen och äga försvarlig kännedom om bibliska historien. Den som hade kroppsligt fel, som gjorde honom olämplig som lärare, fick inte antas. Stipendier till behövande elever skulle kunna erhållas av statliga medel.
6. För att bli antagen till tjänst som folkskollärare krävdes av den sökande gudsfruktan och sedlig vandel. Vidare skulle prov inför seminariets föreståndare i närvaro av domkapitlets ledamot ha avlagts som visade att den sökande hade full färdighet i innanläsning, rätt- och välskrivning samt fullgiltig insikt i och förmåga att undervisa i följande ämnen: katekesen, bibliska historien, fysisk och politisk geografi i säker översikt, räknekonsten, såväl teoretiskt som praktiskt, t o m sammansatt reguladetri i hela och brutna tal, allmänna begreppen av geometri och linearritning samt naturläran. Vidare skulle de sökande äga kännedom om växelundervisningsmetoden samt skicklighet i att undervisa i enkel gymnastik ock i kyrkosång. Den som skulle förena lärartjänst med uppdraget som klockare skulle också kunna vaccinera och åderlåta. Förenad tjänst avlönades med upp till 50 tunnor spannmål. Lärare tillsattes genom val vid sockenstämma på samma sätt som vid klockarval.
7. Kursen för eleverna i folkskolan skulle omfatta samma kunskapsämnen som ingick i lärarutbildningen enligt punkten ovan. För de fattiga och för dem som saknade erfoderlig

¹²³ Aquilonius, 1942, sid 312-314.

¹²⁴ Frejd: rykte, anseende.

¹²⁵ Vandel: uppförande.

fattningsförmåga att förvärva fullt kunskapsmått skulle gälla följande minimikrav: ”ren och flytande innanläsning av svenska språket, så latinsk som svensk stil; religionskunskap och biblisk historia till den grad, som erfordras för att kunna börja den egentliga nattvardsläsningen hos prästerskapet; kyrkosång, med undantag för dem, som sakna allt anlag därtill; skrivning; och de fyra räknesätten i hela tal”. Skolstyrelsen ägde att bestämma den skillnad i kunskapskrav som lämpligen borde göras mellan pojkar och flickor.

8. Lärare, som inte kunde sköta sin tjänst, skulle efter varning kunna skiljas från befattningen. Efter församlingens och skolstyrelsens prövning kunde lärare, som avgick på grund av sjukdom eller ålderdom, få behålla en större eller mindre del av lönen som pension.
9. Slutligen stadgades att om hinder mötte för tillämpningen av den föreliggande författningen, skulle dessa hinder underställas domkapitlet. Såvida detta beviljade undantag från de givna föreskrifterna, skulle detta anmälas till Kungl Maj:t.